

Р. М. Конта

ФЕДІР ВОВК ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК ЕТНОЛОГІЇ: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРИОГРАФІЯ КІНЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається питання дослідження в сучасній вітчизняній історіографії кінця ХХ століття проблеми етнологічних наукових здобутків Федора Вовка.

Ключові слова: Федір Вовк, історіографія, етнологія, етнографія, народознавство, Наукове товариство ім. Шевченка.

Федір Кіндратович Вовк (1847—1918) увійшов в історію української науки як талановитий етнограф, антрополог і археолог. Вчений дав власне визначення етнології як науки про народи, їх расовий склад і побут, яка охоплює не лише етнічний склад населення, історію народу та його культуру, але й фізіологічні, анатомічні та психічні особливості етносу.

У радянський період постать видатного українського вченого висвітлювалась у душі марксистсько-ленінської методології з урахуванням ідеологічного чинника. Це призвело до того, що Ф. Вовк був віднесений до когорти «українських буржуазних націоналістів», а його етнологічні наукові здобутки або замовчувались, або свідомо спотворювались. Лише діаспорна історіографія тривалий час була єдиним джерелом об'єктивної інформації про вченого.

У якості вступу до вказаного історіографічного періоду, який розпочався в 1991 р. разом із здобуттям Україною незалежності, на нашу думку, варто виділи праці, які вийшли в другій половині 80-х рр. ХХ ст. в період т. зв. «перебудови», коли в науці відбулися певні зміни пов'язані із послабленням ідеологічного тиску держави, що позначилося і на якості праць присвячених етнологічним здобуткам Ф. Вовка.

Якщо в радянські часи ім'я вченого намагалися забути, бо його праці асоціювалися з українським націоналізмом, то саме в цей період початку відродження української державності вказана причина послужила тим фактором, що посилив інтерес науковців до праць вченого.

У цей час кардинально змінюються підходи до оцінки досягнень Ф. Вовка у етнологічній науці. Вперше зазначена тенденція спостерігається у 1987 р. у статті В. Сарбей і О. Франко [Сарбей, Франко, 1987, с. 148—153]. Тут говориться про Ф. Вовка як «про складну й суперечливу за своїми суспільно-політичними та науковими поглядами людину» [Сарбей, Франко, 1987, с. 148]. Це був перший крок до відходу від однозначного заперечення наукових досягнень вченого та подачі їх виключно у душі «буржуазного націоналізму». Трактуювання постаті Ф. Вовка як «неоднозначної та суперечливої» дозволили автору дещо відійти від радянських шаблонних оцінок і його етнологічних досягнень. Але цей відхід був ледве помітний, оскільки магістральною лінією вказаної статті є аналіз архіву вченого з метою виявлення його соціалістичних впадовань. Але разом з тим, у статті зазначається, що Ф. Вовк спеціалізувався «на антропологічній та етнографічній тематиці (переважно — східнослов'янській, ще більше — українській)» та не все з його праць витримало випробування часом, оскільки зазначені праці «писалися на засадах буржуазних суспільствознавчих теорій» [Сарбей, Франко, 1987, с. 148].

У 1989 р. за матеріалами особистих фондів В. Хвойки та Ф. Вовка було опубліковано статтю Ж. Кононенко і вже згадуваної нами О. Франко,

в якій окреслено, в тому числі, і дослідження вченого у галузі етнографії [Кононенко, Франко, 1989, с. 118—120]. У цій статті вже відсутні ідеологічні штампи радянської науки та подається короткий перелік основних досягнень Ф. Вовка в галузі етнографії.

Варто відмітити, що співавтор цієї статті О. Франко в подальшому стала найбільш відомою дослідницею творчості вченого. У цьому ж році виходить її наступна стаття «Народознавчі праці Ф.К. Вовка» [Франко, 1989, с. 15—26], а в 1990 р. з'являються інші праці про вченого (співавтор А. Франко), які торкалися переважно біографічних і загальнонаукових досягнень відомого українського вченого [Франко, Франко, 1990, с. 86—95]. Багато праць дослідниці присвячені різним аспектам діяльності вченого як археолога, громадського діяча, його міжнародним зв'язкам, але ми зупинимося на дослідженнях, які торкаються або безпосередньо присвячені етнологічній діяльності Ф. Вовка.

У 1999 р. О. Франко захистила докторську дисертацію на тему: «Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка» [Франко, 1999, 437 арк.]. Саме із праць дослідниці в Україні розпочинається систематичне вивчення наукової спадщини вченого, зокрема його етнографічної діяльності. О. Франко зазначає: «як етнограф, Ф. Вовк одним із перших у вітчизняній науці застосував науковий метод в етнографії і звернув основну увагу на вивчення побутових особливостей, а не тільки фольклорних, як це практикувалося до цього», він «увійшов в етнографію як серйозний дослідник вельми звичайних та обрядових на Україні» та, як наслідок «був основоположником української етнографії і одним із найвидатніших представників загальнослов'янської етнографії» [Франко, Франко, 1998, с. 247—252]. О. Франко звернула особливу увагу на етнографічні дослідження вченого на Західній Україні, дослідила етнографічні експедиції Ф. Вовка у цьому регіоні, проаналізувала його роль у створенні Етнографічного музею НТШ та його етнографічної збірки [Франко, 1997, с. 170—174]. Вона вперше відзначила, що етнологічні висновки Ф. Вовка мали не лише велику наукову цінність, але й суспільно-політичну, оскільки йому «вдалося доказати фізичну, мовну, побутову і духовну спорідненість всього роз'єданого українського народу від Карпат до Слобожанщини і від Полісся і до Кубані, доказати, що український народ є окремим самобутнім, давнім народом» [Франко, 1997, с. 174].

Окремою темою досліджень, яку постійно піднімала О. Франко, була діяльність вченого в НТШ [Франко, 1997, с. 15—26; Франко, 1998, с. 84—100]. Зокрема, вона відзначає велику роль Ф. Вовка у функціонуванні Товариства, у редагуванні та публікації

етнографічних друкованих видань, у створенні музею товариства та його наповнення, проведення етнографічних експедицій і т.д. У своїх статтях О. Франко дослідила методику роботи з етнографічним матеріалом, зокрема, особливості фіксації фольклорних матеріалів [Франко, 1999, с. 12—20]. Дослідниця відзначає, що вчений у своїх дослідженнях «поєднав критичну науковість, широку документалістику і різноманітні методичні підходи» [Франко, 1999, с. 13].

Окремо слід виділити монографічне дослідження про вченого, яке вперше було видане в 1997 р. у Нью-Йорку як частина книги, до якої ввійшли також бібліографія праць вченого та спогади його дітей [Франко, 1997]. Деяко пізніше перероблений та покращений варіант монографії зі змінною структурою перевидано в Україні у 2000 р. [Франко, 2000]. Останній варіант монографії був написаний на основі вже згаданого нами дисертаційного дослідження, яке вийшло роком раніше. У ньому, як і в дисертаційному дослідженні, окремий підрозділ присвячений етнографічним студіям Ф. Вовка, де детально проаналізована етнологічна діяльність вченого загалом та його робота в Етнографічній комісії НТШ [Франко, 1999, арк. 202—234; 2000, с. 176—211]. У цих дослідженнях наводиться найбільш повна інформація про етнологічну діяльність Ф. Вовка, який характеризується як основоположник української етнографії та антропології.

Відомим дослідником наукової спадщини Ф. Вовка на сьогодні є В. Наулко. Його дослідження торкаються багатьох аспектів наукової діяльності вченого, зокрема, його етнологічних студій. Аналізуючи етнографічну діяльність вченого він відзначає, що ця робота особливо активізувалася «після обрання його у 1899 р. дійсним членом і, 1906 р. — головою Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові» [Наулко, Франко, 1997, с. 39].

Підсумовуючи методичні принципи роботи вченого, автор приходять до важливих висновків про те, що: «не втратили вагомості і дотепер методичні принципи Ф. Вовка, які стосуються порівняльних досліджень, аналізу етнографічних явищ у їх розвитку, уваги до соціально-економічних факторів та їх впливу на особливості культури» [Наулко, Франко 1997, с. 39].

В. Наулко дав комплексну оцінку Ф. Вовку як науковиці, якому належала низка передових тогочасних етнографічних досягнень, а саме: використовуючи західноєвропейські методологічні та методичні засади вчений вказував на необхідність комплексного вирішення наукових проблем, підкреслюючи, зокрема, що особливості культури народів залежать не лише від середовища їхнього існування та трудової діяльності, а й від багатьох інших чинників (психічних та антропологічних респ.).

З кінця 1980-х рр. виходять праці Г. Скрипник, які опосередковано торкаються поставленої

нами проблеми [Скрипник, 1989; 1998]. Основна тематика розвідок Г. Скрипник — проблема українського етнографічного музейництва, яка завершилась написанням докторської дисертації на вказану тематику [Скрипник, 1998]. Вивчаючи експедиційні дослідження Ф. Вовка, авторка відзначає їхню системність та заплановану масштабність — суцільне обстеження усіх історико-етнографічних регіонів, а також пограничних територій. Аналізуючи діяльність вченого відповідно до предмету дисертаційного дослідження, Г. Скрипник відмітила, що «Хведору Вовку належить розробка плану-проекту етнографічних експозицій, що ґрунтувався на засадах еволюційної теорії» [Скрипник, 1998, с. 195].

До вчених, які досліджували наукову спадщину Ф. Вовка переважно в антропологічному вимірі варто віднести С. Сегеда [Сегеда, 1990, с. 29—32; Сегеда, 1994, с. 55—74]. Але і в працях цього дослідника можна виокремити інформацію етнологічного характеру. Зокрема, критикуючи вираз, який вживав Ф. Вовк у своїх працях — «український антропологічний тип», С. Сегеда зазначає, що є помилковим підхід етнологів і антропологів др. пол. ХІХ ст., який базувався на прагненні наділити кожну етнічну групу властивими тільки рисами фізичного і расового типу. Насправді, як зазначає автор на сьогодні «доведено, що межі одиниць антропологічних, етнічних та лінгвістичних класифікацій дуже рідко збігаються» [Сегеда, 1990, с. 32].

В окремих своїх статтях С. Сегеда відзначає несправедливу критику на адресу вченого з боку окремих дослідників радянського періоду, зокрема, В. Дяченка, який намагався висвітлити деякі важливі аспекти етнічної історії українського народу, а саме: намагався показати схожість українців, росіян і білорусів разом із запереченням антропологічної однорідності українського народу [Сегеда, 1997, с. 268]. Автор згадує також і наукову діяльність Ф. Вовка в НТШ, зокрема роботу по збиранню етнографічних колекцій у Галичині, Буковині та Закарпатті та зазначає, що вчений в етнографії залишив не менш помітний слід, ніж в антропології.

Серед когорти вчених, у творчості яких проблема дослідження наукової спадщини Ф. Вовка займала чільне місце, варто виділити О. Таран. Основним напрямком досліджень наукової спадщини авторки були антропологічні студії вченого. Але поряд з цим, О. Таран торкалася проблеми етнологічних досліджень Ф. Вовка, оскільки «на середину ХІХ ст. поняття антропології та етнології чітко не розрізнялися, а етнографію вже тоді розглядали як окрему науку» [Таран, 1999, с. 244]. Представники ж французької антропологічної школи, до якої належав і Ф. Вовк «вважали етнологію не самостійною наукою, а лише розділом антропології» [Таран, 1999, с. 244]. Формуванню наукових поглядів вченого О. Таран присвятила окремих

розділ свого дисертаційного дослідження [Таран, 2003, с. 30—52]. Як зазначає дослідниця, «саме завдяки Хв. Вовку українська етнографія та антропологія на початку ХХ ст. піднялась на один щабель з європейськими народознавчими науками того часу» [Таран, 1999, с. 247].

Окремо слід виділити дисертацію О. Сапеляк [Сапеляк, 1998] та видану на її основі монографію [Сапеляк, 2000] про етнографічні дослідження в НТШ, де комплексно розглянуто питання діяльності Ф. Вовка в цій інституції, зокрема, в Етнографічній комісії. А саме: розглядається проблеми, пов'язані з організацією та проведенням етнографічних експедицій, їх результати; аналізується процес формування етнографічних збірок та їх редагування; вивчається наукова праця Ф. Вовка, створення ним програм зі збирання етнографічного матеріалу та його виступи у західній пресі і т.д. У працях О. Сапеляк науковий доробок вченого аналізується саме під етнологічним кутом зору та у тісному зв'язку з НТШ. Авторка також торкнулася такої важливої проблеми як розуміння Ф. Вовком етнології як науки. Згідно з О. Сапеляк «Федір Вовк інтерпретував етнологію як науку про народи, їх расовий склад і побут, тобто, як синтез антропологічних наук» [Сапеляк, 2000, с. 21—22]. Визначення дослідницею етнології в розумінні Ф. Вовка є досить широким і охоплює низку проблем, якими на сьогодні займаються різні науки. Авторка з'ясувала також особливості вживання термінів «етнографія» та «етнологія» в НТШ, що розв'язало низку проблем теоретичного характеру [Сапеляк 2000, с. 23].

Отже, варто зазначити, що висвітлення етнологічних здобутків Ф. Вовка у сучасній вітчизняній літературі кінця ХХ ст. мало свої особливості, на що вплинула низка факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру. Лише з кінця 80-х рр. ХХ ст. кардинально змінюються підходи вчених в оцінці наукового доробку Ф. Вовка. З'являється низка праць про вченого, де поряд з аналізом його досягнень як антрополога, характеризуються етнологічні та етнографічні здобутки науковця. Окремі дослідники присвячують свої дисертаційні дослідження науковій спадщині вченого, де міститься важлива інформація про діяльність Ф. Вовка як етнолога та його досягнення у цій галузі. Не залишилися поза увагою вчених питання організації та проведення етнографічних і антропологічних експедицій на території України, а також важливої ролі НТШ у становленні та розвитку Ф. Вовка як етнолога. Разом з тим, ще залишається низка проблем пов'язаних із дослідженням етнологічних здобутків вченого, які потребують подальшого вивчення, а тому і на сьогодні продовжують з'являтися праці, в яких вказана проблема є предметом наукового аналізу.

Кононенко Ж.А. Исследования на Полтавщине (по материалам личных фондов В.В. Хвойки и Ф.К. Вовка (Волкова)) / Ж.А. Кононенко, О.Е. Франко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар 18—19 мая 1989 года. — Полтава, 1989. — С. 118—120.

Наулко В. Учений надзвичайно широкого профілю / В. Наулко, О. Франко // Пам'ять століть. — 1997. — № 1. — С. 39.

Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка (1898—1939 рр.) / О. Сапеляк. — Львів, 2000. — 208 с.

Сапеляк О.А. Українська етнографія в діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка (1898—1939 р.р.): Дис... канд. іст. наук / О.А. Сапеляк. — Б.м., 1998. — 175 с.

Сарбей В.Г. Парижские уроки / В. Г. Сарбей, О. Е. Франко // Вопросы истории. — М., 1987 — № 11. — С. 148—153

Сегеда С. Антропологічна спадщина Ф. Вовка в світлі сучасних наукових даних / С. Сегеда // Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу. — К.: «Фотовідеосервіс», 1994. — С. 55—74.

Сегеда С. Антропологічні погляди Федора Вовка і сучасна наука / С. Сегеда // Наука і суспільство. — 1990 — № 3. — С. 29—32

Сегеда С. Пам'яті вченого / С. Сегеда // Народознавчі зошити. — 1997. — № 4. — С. 268.

Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Г.А. Скрипник. — К.: Наукова думка, 1989. — 304 с.

Скрипник Г.А. Українське етнографічне музейництво (20-ті — 90-ті роки ХХ ст.) / Г.А. Скрипник — К.: б. в., 1998. — 166 с.

Скрипник Г.А. Українське етнографічне музейництво: становлення та розвиток [Текст]: дис... д-ра іст. наук: 07.00.05 / Скрипник Ганна Аркадіївна ; НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського. — К., 1998. — 407 л.

Таран О. Хв. Вовк і французька школа антропології: формування української наукової антропологічної традиції на поч. ХХ ст. / О. Таран // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: Зб. наук. пр.: У 2 ч. — К., 1999. — Ч. 1. — С. 244.

Таран О.Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / Таран Олена Григорівна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2003. — арк. 30—52.

Франко А. Федір Вовк — вчений і громадський діяч (До 150-річчя від дня народження) / А. Франко, О. Франко // Зерна. Літературно-мистецький альманах українців Європи. — 1998 — № 4—5. — С. 247—252

Франко А.Д. Федор Кондратьевич Вовк (Волков). Биографический очерк / А. Д. Франко, О. Е. Франко // Советская этнография. — Изд. Академии Наук СССР. — М., 1990. — № 1. — С. 86—95.

Франко О. Діяльність Федора Вовка в Науковому товаристві ім. Т.Г.Шевченка (До 150-річчя від дня народження) / О. Франко // Народна творчість та етнографія. — К.: Наукова думка — 1997 — № 5—6 — С. 15—26.

Франко О. Діяльність Федора Вовка в Науковому товаристві імені Шевченка / О. Франко // З історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник

доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. — Львів, 1998. — С. 84—100.

Франко О. Етнографічні дослідження Ф.Вовка в Галичині, Буковині та Закарпатті / О. Франко // Народознавчі зошити. — Львів: Вид. Інституту народознавства НАН України, 1997. — № 3. — С. 170—174.

Франко О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч / О.О. Франко ; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. — К.: Видавництво Європейського університету, 2000. — 378 с.

Франко О. Федір Кіндратович Вовк (1847—1918): дослідження. Спогади. Бібліографія: До 150-ліття з дня народження вченого / О. Франко ; ред. М. Антонович. — Нью-Йорк: [б.в.], 1997. — 381 с.

Франко О. Фольклористична діяльність Ф.Вовка / О. Франко // Народна творчість та етнографія — К.: Наукова думка, 1999. — № 4. — С. 12—20.

Франко О.О. Народознавчі праці Ф.К.Вовка / О. О. Франко // Народна творчість та етнографія. — 1989. — № 6. — С. 15—26.

Франко О.О. Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка [Текст]: дис... д-ра іст. наук: 07.00.05 / Франко Оксана Омелянівна ; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. — Л., 1999. — 437 арк.

Франко О.О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч / О.О. Франко ; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. — К.: Видавництво Європейського університету, 2000. — С. 176—211.

Р. М. Конта

ФЕДОР ВОВК И ЕГО ВКЛАД
В РАЗВИТИЕ ЭТНОЛОГИИ:
СОВРЕМЕННАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ
ИСТОРИОГРАФИЯ КОНЦА ХХ ст.

В статье рассматривается вопрос исследования в современной отечественной историографии конца ХХ века этнологических достижений известного украинского ученого Федора Вовка. Выделяются хронологические периоды в оценке работ ученого в этнологической науке. Анализируются работы, посвященные научному наследию Ф.К. Вовка. Отмечается, что освещение этнологических достижений ученого в современной отечественной литературе конца ХХ ст. имело целый ряд особенностей.

R. Conta

FEDOR VOVK AND HIS CONTRIBUTION
TO ETHNOLOGY: MODERN
UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY
IN THE LATE XX c.

The article discusses ethnological researches in modern domestic historiography in late twentieth century. Scientific heritage of Fedor Vovk is analyzed. Author review a number of features on ethnological achievements in modern literature of the late twentieth century.

А.О. Корвін-Піотровський

СТАНОВЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ В УКРАЇНІ (XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

Стаття присвячена початковому етапу впровадження картографування у практику археологічного дослідження. Розглядаються спроби уніфікувати складання археологічної карти. Наводяться приклади археологічних карт, складених у цей час на Україні.

К л ю ч о в і с л о в а: історія археології, археологічна карта, археологічні з'їзди.

Розвиток археології у XIX ст. засвідчив її суттєвий поступ — увійшовши у століття здебільшого як справа розкопування з метою колекціонування старожитностей, вже за кілька десятиліть вона постала як потужна наука зі своїми специфічними методами вивчення археологічних пам'яток, систематизації та аналізу здобутого матеріалу. Одним з нових її напрямків було археологічне картографування.

Вже до середини XIX ст. стало беззаперечним фактом, що опис решток матеріальної культури, визначення їх функціональної приналежності є лише частиною наукового дослідження, кінцева мета якого — здобути найповнішу інформацію щодо того, яке населення лишило конкретну археологічну пам'ятку, коли, а також звідки з'явилося це населення і яку територію обіймало. З іншого боку накопичення значних обсягів археологічного матеріалу надало можливість робити перші спроби порівняльного аналізу археологічних комплексів: визначити спорідненості, виявити відмінності, означити їх характер та шляхи генезису, а на підставі цього — виділити однотипні пам'ятки та спробувати побудувати їх відносну хронологію. Так

© А.О. КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ, 2012

виникає необхідність впорядкування наявних даних шляхом нанесення їх на картографічну основу.

Усе це відбувалося на тлі панування еволюціонізму — наукової парадигми, в основі якої лежить уявлення про закономірну диференціацію загальних форм та трансформацію простих явищ у складні. В історичному контексті це означало розвиток культури від простих форм до складніших шляхом систематизації культурних явищ у вигляді еволюційних ланок. Базовим при цьому ставав порівняльно-історичний метод дослідження, а використання археологічних карт забезпечувало візуалізацію отриманих наукових результатів.

Розвиток археологічного картографування у XIX ст. загалом збігається з основними етапами поступу тогочасної археологічної науки. Друга чверть XIX ст. позначена новаторськими кроками в науці та появою перших археологічних карт. Із виникненням та становленням археологічних товариств польові дослідження набувають системного характеру, що збагачує науку відкриттям нових пам'яток, які посідають своє місце на археологічній карті. У першу чергу картографуються об'єкти, які мають явне ландшафтне вираження — руїни, кургани, вали тощо, згодом на карти наносяться й інші, менш помітні пам'ятки, виявлені під час спеціальних рекогносцировок.

Велика цікавість до античних та скіфських старожитностей у середині XIX ст. наклала свій відбиток на тематику тогочасних археологічних карт. Значну роль у цьому відіграла

діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, яке зробило вагомий внесок у вивчення археологічних пам'яток Північного Причорномор'я. Археологічні карти складались також військово-історичними товариствами, що цікавились передусім розташуванням систем стародавніх валів, укріплених пунктів тощо, головним чином слов'янського часу й княжої доби.

Лише у другій половині XIX ст. на археологічних картах з'являються пам'ятки кам'яного і бронзового віку, а в останній чверті століття виникають перші археологічні карти універсального змісту, тобто такі що містять всі відомі пам'ятки певного регіону, незалежно від їх типу та хронологічної приналежності. Окрім того, саме в цей час остаточно закріплюється сам термін «археологічна карта».

У київських архівах збереглося кілька примірників археологічних карт, складених у другій — третій чвертях XIX ст. На деяких із них ми зупинимось докладніше.

Найпершою археологічною картою території України є карта Боспору Кіммерійського [СК НБУВ, №6327]. Карта складена французькою мовою 1827 р. Укладач — Ж. де Бларамберг, відомий дослідник класичних пам'яток півдня України. Карта рукописна, багатоколірна, акварель на полотні з вкопюванням на кальку. Розмір карти 45 × 35 см, масштаб — 4 версти в англійському дюймі (1:168000), б. м. На карті позначено всі відомі досліднику античні руїни на території Керченського та Таманського півостровів. Деякі з цих пам'яток на сьогодні втрачені, що робить карту цінним науковим джерелом. До карти додається план міста Боспора та план акрополя Пантикапея.

В Одесі у 1836 р. (?) вийшла друком карта давніх еллінських поселень по берегах Чорного й Азовського морів [СК НБУВ, №7576]. Укладача зазначено як Н. М. Карта одноколірна, виконана методом літографії, розміром 30 × 40 см, без масштабу. Карта стала першим, узагальнюючим виданням, що ілюструвало поширення усіх відомих на той час пунктів античного часу.

У Києві 1837 р. видано план змієвих валів [СК НБУВ, №10971], одноколірний, розміром 25 × 34 см, літографія, без масштабу.

Велику цікавість являє археологічна карта обох берегів Дніпра [НА ІА НАНУ, ф. 14, №45], 1874 р., б. м., укладач — Є. Діаконенко. Одноколірна, виконана методом літографії, розмір 76 × 53 см, масштаб — 3 версти у англійському дюймі (1:126000). Карта охоплює середню течію Дніпра від Старих Петрівців на півночі до Золотоноші на півдні та фіксує значний обсяг курганів, системи валів, деякі

городища, печери та скарби із позначенням року їх відкриття.

Тогочасні археологічні карти мають найрізноманітніший вигляд. Вони охоплюють цілком різні за своїми вимірами території, хронологічні ряди картографованих об'єктів; довільним є вибір умовних позначень, масштабу (або його відсутність), рівень навантаження картографічної основи та ін. Їх об'єднує одне — мета укладання — узагальнення в просторовій проекції накопиченої конкретно-археологічної інформації.

Бурхливий розвиток науки, започаткування археологічних з'їздів, і як результат — інтеграція археологічного середовища, поставили на порядок денний пошук нових підходів до археологічного картографування, напрацювання методології цього процесу та його уніфікації.

Доцільно звернутися до матеріалів V Археологічного з'їзду, що відбувся в Тифлісі у 1881 р. На цьому з'їзді вперше було піднято відповідне питання та утворено спеціальну комісію з підготовки до складання уніфікованої археологічної карти Росії. До складу комісії увійшли В. Антонович, Д. Анучін, В. Тизенгаузен, Е. Феліцин та Г. Філімонов. Комісія дійшла висновку, що необхідно вивчити досвід вже виданих в Європі археологічних карт, на підставі чого укласти зразки знаків та легенди для карт масштабу 3 та 5 верст у дюймі для позначення старожитностей від первісності до часів Петра I. З'їзд доручив членам комісії скласти відповідний проект археологічної карти, що мав бути розісланий у місцеві археологічні товариства та після отримання їх пропозицій пройти затвердження на наступному, VI Археологічному з'їзді [Труди V АС, 1881, с. ХСІ].

В. Тизенгаузен та Д. Анучін здійснили лише частину цієї роботи, за підсумками якої останній видав невелику брошуру «До питання про складання легенди для археологічної карти Росії (з доісторичної археології)» [Анучін, 1884]. Археологічні карти на той час вже видавались у Європі, і ще на Конгресі з археології та антропології, який відбувся у Стокгольмі 1874 р., було затверджено міжнародні знаки для археологічних карт [Бердникова, 1997, с. 147]. Праця ж Д. Анучіна стала першим вітчизняним виданням, покликаним унормувати процес археологічного картографування.

У брошурі автор аргументує необхідність картографування доісторичних пам'яток окремо від історичних, наприклад, церковних чи східних старожитностей; піднімає питання про важливість тематичного картографування — конкретних епох, типів пам'яток, знахідок монет тощо, з метою їх кращого

унаочнення, а також створення універсальних великомасштабних археологічних карт на місцях за регіональним принципом. На підставі вивчення закордонного, найперше, французького досвіду, Д. Анучін пропонує систему умовних позначок для відомих типів пам'яток, а також нанесення їх різним кольором (палеолітичні пам'ятки — буро-жовтим, неолітичні — зеленим, бронзового віку — червоним, раннього залізного віку — синім), та настійно рекомендує використовувати цю систему в російських картах [Анучин, 1884, с. 2—8].

На цю ж тему Д. Анучін прочитав реферат на VI Археологічному з'їзді в Одесі у 1884 р. [Труды VI АС, 1886, с. LXIII]. Проведена робота отримала схвалення з'їзду, і хоча не вдалося здійснити її у запланованому обсязі, тобто затвердити план укладання археологічної карти Росії, вона безумовно інтенсифікувала подальшу роботу з археологічного картографування та підняла рівень її методологічного забезпечення. Питання стосовно укладання археологічних карт, постають серед першочергових на порядку денному й інших археологічних з'їздів, зокрема VIII-го, що відбувся у Москві 1890 р. [Труды VIII АС, 1897, с. 9].

Протягом наступних двадцяти років дослідниками в різних частинах імперії складаються археологічні карти цілої низки губерній, а також археологічні карти повітів, басейнів рік та морських узбереж, карти поширення певних типів пам'яток — курганів, городищ, скарбів тощо. Територія України представлена серед них працями професора В. Антоновича та його учнів. Фактично, В. Антонович був першим і єдиним, хто зорганізував видання археологічних карт окремих регіонів України [Курінний, 1994, с. 44]. Так, сам В. Антонович уклав карти Київської та Волинської губерній [Антонович, 1895; 1900], Е. Сецинський — Подільської [Сецинский, 1901], Д. Багалій — Харківської [Багалій, 1905].

Маючи деякі відмінності, пов'язані з різним ступенем вивченості території, використанням різнотипної картографічної основи та іншими факторами, у тому числі суб'єктивізмом укладачів, усі губернські археологічні карти стали своєрідним підсумком роботи поколінь дослідників, поціновувачів старожитностей, аматорів, квінтесенцією всієї існуючої на той час інформації про сукупність археологічних пам'яток кожного конкретного регіону. Ці карти, в більшості великомасштабні, підготовлені за участі професійних військових картографів і топографів, супроводжені детальним описом об'єктів, є для сучасних дослідників чи не єдиним джерелом інформації про давно втрачені археологічні пам'ятки, а

тому вони й досі зберігають свою наукову значущість.

Окремо слід відзначити, що укладання археологічних карт у другій половині XIX ст. переймалися також вчені Західної України, яка на той час входила до складу Австро-Угорської імперії. Зокрема, 1873 р. у Будапешті відбулась археологічна виставка, присвячена VIII Міжнародному конгресу з археології та антропології. У звіті за результатами виставки зазначалося, що відділ Галичини був представлений найкраще, у тому числі за різноманітністю фото і карт. Конгрес також ухвалив проект ілюстрованої археологічної карти, що його подав професор І. Лепковський [Курінний, 1994, с. 32].

Отже, наприкінці XIX ст. карта посідає важливе місце в арсеналі археолога як у польовій роботі, так і в кабінетних дослідженнях, а також усе частіше супроводжує наукові публікації. Деяко опрацьовується методологія її складання і з того часу картографування пам'яток археології починає претендувати на роль окремого напрямку археологічної науки та тієї міждисциплінарної сфери, що зародилась саме у той час, і яку ми зараз називаємо пам'яткоохоронною діяльністю.

Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии / В. Антонович.— М., 1900.

Антонович В. Археологическая карта Киевской губернии / В. Антонович.— М., 1895.

Анучин Д. К вопросу о составлении легенды для археологической карты России (по доисторической археологии) / Д. Анучин.— М., 1884.

Багалій Д. Археологическая карта Харьковской губернии / Д. Багалій // Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.— Т. 1.— М., 1905.— С. 1—22, карта.

Бердникова Н. Археологическое картографирование: современное состояние и некоторые проблемы / Н. Бердникова, Е. Ощепкова // Дуловские чтения 1997 г. Материалы докладов и сообщений.— Иркутск, 1997.— С. 146—151.

Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / П. Курінний.— Полтава, 1994.

НА ІА НАНУ (Науковий архів Інституту археології НАН України), ф. 14, №45. Археологическая карта обоих берегов Днепра. 1874.

СК НБУВ (Сектор картографії Наукової бібліотеки України ім. В. Вернадського), №6327. Carte du Bosphore Cimmerien.

СК НБУВ, №7576. Карта древних эллинских поселений по берегам Черного и Азовского морей.

СК НБУВ, №10971. План змиевых валов.

Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский.— М., 1901.

Труды V Археологического съезда в Тифлисе в 1881 г.— М., 1887.

Труды VI Археологического съезда в Одессе в 1884 г.— Т. 1.— Одесса, 1886.

Труды VIII Археологического съезда в Москве в 1890 г.— Т. 4.— М., 1897.

А.А. Корвин-Пиотровский

A. Korvin-Piotrovsky

СТАНОВЛЕНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО
КАРТОГРАФИРОВАНИЯ В УКРАИНЕ
(XIX — НАЧАЛО XX ст.)

DEVELOPMENT OF
THE ARCHAEOLOGICAL
CARTOGRAPHY IN UKRAINE
(XIX — THE BEGINNING XX c.)

Статья посвящена становлению археологического картографирования в Украине. Начало этого процесса относится к первой половине XIX ст. Становление данного направления в археологии относится к началу XX ст. Оценивается вклад Археологических съездов в решение вопроса об унификации составления археологических карт и нормирование процесса картографирования. Перечисляются основные археологические карты отдельных регионов Украины, составленные в начале XX ст. Делается вывод об актуальности данного источника для современного исследователя.

This paper deals with the development of archaeological cartography in Ukraine. Early archaeological maps were created in the first half of XIX century. Cartography became a necessary part of the archaeological studies in the beginning of XX century. Archaeological Congresses influenced the unification of the cartography process and the unification of maps. Our paper contains the information about main archaeological maps of the different regions of Ukraine. These maps are important sources for the recent studies.

А. Г. Кузьмищев

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ Э.Р. ФОН ШТЕРНА: БЕРЕЗАНЬ, ТИРА, ПЕТРЕНЬ

В статье идет речь об археологических исследованиях известного ученого-антиковеда рубежа XIX—XX века Э.Р. фон Штерна. Приводится описание и анализ его раскопок древнегреческого поселения на о. Березань, в античной Тире и поселении трипольской культуры Петрены.

Ключевые слова: история археологии, персоналика, Э.Р. фон Штерн, Тира, Петрены.

В сфере отечественной античной археологии конца XIX — первой половины XX ст. работало много выдающихся исследователей, имена и научная деятельность которых, в силу разных причин, до сих пор недостаточно освещены или малоизвестны. Вместе с тем, создание полноценных научных биографий таких ученых имеет важное значение, поскольку позволяет оценить в полной мере их вклад в развитие отечественной археологии.

Среди тех исследователей, которые своей деятельностью способствовали становлению античной археологии на территории нашей страны, был и талантливый ученый-антиковед Эрнст Романович фон Штерн (1859—1924).

В 2009 году исполнилось 150 лет со дня рождения этого замечательного археолога, историка, филолога, подвижника музейного дела и педагога. Однако эта дата, к сожалению, осталась незамеченной широкой научной общественностью и не отразилась на страницах печати. Скромной лептой признания заслуг Э.Р. фон Штерна, будем надеяться, послужит данная публикация.

Эрнст-Вальффрид фон Штерн, или, как позднее называли его в русской среде, Эрнест Романович фон Штерн (далее — Эрнест Романович Штерн) родился 25 июня 1859 года [Фролов,

2001, с. 34]. Он был выходцем из Лифляндской губернии, что принадлежала в те времена к Российской империи. На стипендию российского правительства он закончил Русский семинар по классической филологии при Лейпцигском университете, а затем в 1880—1883 гг. защитил две диссертации (магистерскую и докторскую) в Дерптском университете, что свидетельствовало о выдающихся способностях и чрезвычайном трудолюбии молодого исследователя. В конце 1884 г. Э.Р. Штерн был приглашен для преподавания классической филологии в Новороссийский университет (г. Одесса). Именно в этом городе начался чрезвычайно плодотворный период его разносторонней научной и археологической деятельности, которая продолжалась более 25 лет. Из-под пера Э.Р. Штерна, только за время его преподавательской работы в университете, вышло более чем 200 научных трудов, посвященных проблемам истории древней Греции и Рима, греческой колонизации Северного Причерноморья, истории и культуре Ольвии, Херсонеса и Боспора Киммерийского. Э.Р. Штерн по праву считается основателем своей школы антиковедения, из которой вышла целая плеяда таких ученых как М.И. Мандес, Е.Г. Кагаров, Б.В. Фармаковский, М.Ф. Болтенко, П. Никореску и др. [Шестаков, 1925, с. 150; Ванчугов, 1989, с. 26; Бузескул, 2004, с. 177, 186; Ласінська, 2011, с. 12; Кузьмищев, 2012, с. 433].

Именно Э.Р. Штерн первым начал использовать археологические источники для определения особенностей греческой колонизации Северного Причерноморья и разработал первую в европейской науке основанную на археологических данных теоретическую модель колонизации [Непомнящий, 1999, с. 112].

Кроме активной педагогической, научно-аналитической и научно-организационной деятельности (в частности в Одесском Обществе истории и древностей) Э.Р. Штерн был одним из инициаторов развития музейного дела в Украине.

Следует отметить его публикации и выступления на международных Археологических съездах против фальсификации, подделки памятников греко-скифского искусства, ювелирных изделий, ваз, надписей и монет, [Штерн, 1896, с. 129—159; Штерн, 1898, с. 189—196; Фролов, 2001, с. 42—43] которыми в то время, как, к сожалению, и поныне, были наполнены рынки и частные коллекции.

Э.Р. Штерн, по сути, стал посредником, связующим звеном, между европейской и российской археологической наукой [Шестаков, 1925, с. 148; Дложевский, 1925, с. 101]. Согласно мнению С.А. Жебелева, Э.Р. Штерн занимал одно из первых мест по уровню своих исследований среди ученых, изучавших древности Северного Причерноморья [Жебелев, 1901, с. 95].

Еще при жизни Э.Р. Штерн заслужил обожанный и солидный авторитет в широких научных кругах как России, так и Европы, как выдающийся знаток античной культуры, археолог-практик, неутомимый исследователь и талантливый педагог.

Проводить первые самостоятельные раскопки Э.Р. Штерн начал в 1900 году в Тире [Штерн, 1901]. Необходимо отметить, что это были самые первые раскопки данного античного памятника. В 1903 и 1912 гг. Э.Р. Штерн продолжил исследование античной Тире, [Штерн, 1901, с. 88—91; Штерн, 1913, с. 92—102]. В 1902—1903 гг. он также проводил раскопки поселения Петрены в Бессарабии, [Штерн, 1904а, с. 69—72; 1907б, с. 9—52; 1914, с. 1—14; Stern, 1921, р. 161—166], при этом Э.Р. Штерн сразу же отметил, что это поселение принадлежит носителям трипольской культуры [Шестаков, 1925, с. 151].

Наиболее значимыми же в научной биографии Э.Р. Штерна стали проведенные им в 1904—1909 и 1913 гг. археологические раскопки древнегреческого поселения на о-ве Березань [Штерн, 1907, с. 137—146; 1907а, с. 68—71; 1907б, с. 46—53; 1907в, с. 41—49; 1908, с. 227—228; 1908а, с. 35—38; 1909, с. 50—58; 1910, с. 80—91; 1910а, с. 39—48; 1911, с. 81—82; 1912, с. 84—93; 1913, с. 105—117; 1914].

О личности Э.Р. Штерна было написано несколько работ, из которых наиболее существенными являются публикации Э.Д. Фролова [Фролов, 2001, с. 29—58;], В.П. Ванчугова [Ванчугов, 1989 с. 24—27; 2004, с. 7—13], Д.П. Шестакова [Шестаков, 1925, с. 147—151; 1926, с. 22—43] и О. Хойслера [Hodusler, 1984, р. 683—695; Хойслер, 1996, с. 54—56], однако результаты его археологической деятельности отражения в них практически не получили.

О раскопках Э.Р. Штерном поселения на острове Березань и о намеченных им этапах его исторического развития писала С.И. Капошина [Капошина, 1956, с. 214—216, 225, 231]. Позже В.В. Лапин, дал достаточно высокую оценку березанским раскопкам Э.Р. Штерна, при этом критически отнесясь к его «эмпориальной» гипотезе возникновения античного поселения на о. Березань [Лапин, 1966, с. 86, 96] и к теории о двух строительных периодах существования этого поселения [Лапин, 1966, с. 100, 122]. Также о деятельности Э.Р. Штерна на Березани писал С.Л. Соловьев [Solovyov, 1999, р. 20—22; Соловьев, 2005, с. 33—34]. О Э.Р. Штерне упоминают Д.В. Бондаренко и А.И. Смирнов [Смирнов, Бондаренко, 2008, с. 82—85; Бондаренко, 2010, с. 71—73].

О роли Э.Р. Штерна в исследовании Тире писало немало исследователей. Однако оценки, которые давались ими работам Э.Р. Штерна часто носили весьма краткий, иногда противоречивый характер.

Про исследования Э.Р. Штерна в Тире писали А.И. Фурманская, [Фурманская, 1963 с. 40], В.В. Лапин [Фурманська, Лапін, 1971, с. 312], В.М. Пругло [Пругло, 1984, с. 26], Н.А. Сон. [Сон, 1986, с. 330; Сон, 1993, с. 6], В.М. Зубарь [Зубарь, Сон, 2007, с. 8], П.О. Карышковский и И.Б. Клейман [Карышковский, Клейман, 1985, с. 21—25; Karyshkovskij, Klejman, 1994; Клейман, 2000, с. 85—87]. В своей статье непосредственно по истории изучения античной Тире Т.А. Самойловой была дана подробная характеристика археологической деятельности Э.Р. Штерна по изучению этого памятника [Самойлова, 2002, с. 17—18].

Про раскопки Э.Р. Штерном трипольского поселения Петрены, помимо краткой информации, содержащейся в общих трудах по археологии Украины и трипольским древностям, сведений в литературе немного [Курінний, 1927, с. 220—227; Ляшко, 2004, с. 627—628; Поліщук, 2004, с. 407—408].

Важными источниками по изучению проведенных Э.Р. Штерном раскопок Тире и о-ва Березань являются его отчеты, опубликованные в Записках Одесского общества истории и древностей и Отчетах археологической комиссии. По Тире есть три такие публикации и по Березани — тринадцать. О раскопках трипольского поселения Петрены Э.Р. Штерн опубликовал материалы в Записках Одесского общества истории и древностей, Трудах XIII Археологического съезда в Екатеринославе и Материалах по археологии России.

Как уже упоминалось выше, свою археологическую деятельность Эрнст Романович начал с исследования Тире-Аккермана.

Впервые Э.Р. Штерн обратился к исследованию памятника в 1895 году. Тогда, вблизи

Аккермана, в курганной насыпи был обнаружен склеп [Кочубинский, Штерн, 1896, с. 13]. После обследования склепа Э.Р. Штерн и А.А. Кочубинский представили подробное описание этого погребального сооружения [Кочубинский, Штерн, 1896, с. 13—16].

Непосредственно археологическое изучение Тирь берет свое начало с 1900 года, когда Одесское общество истории и древностей решило провести первые «пробные раскопки» с целью доказать, что местоположение античной Тирь находилось на территории Аккерманской крепости и возле нее [Самойлова, 2002, с. 17].

Э.Р. Штерн заложил тогда семь шурфов и траншей на территории первого и второго дворов аккерманской крепости, а также один на прикрепостном гласисе к востоку от главных ворот крепости. [Штерн, 1901, с. 34—35].

Поскольку полученный археологический материал был смешанным, Э.Р. Штерн сделал вывод о том, что: «это обстоятельство <...> доказывает, что о хронологической последовательности культурных наслоений здесь речи нет, а, напротив, земля неоднократно перебрасывалась и перекапывалась» [Штерн, 1901, с. 41]. Также, в ходе раскопок, Э.Р. Штерн пришел к выводу, что «дойти до фундаментов и остатков акрополя греко-римских времен <...> является весьма трудной и сложной задачей <...> Если вообще еще сохранились в недрах земли кое-какие остатки <...> то они спрятаны на большой глубине» [Штерн, 1901, с. 44].

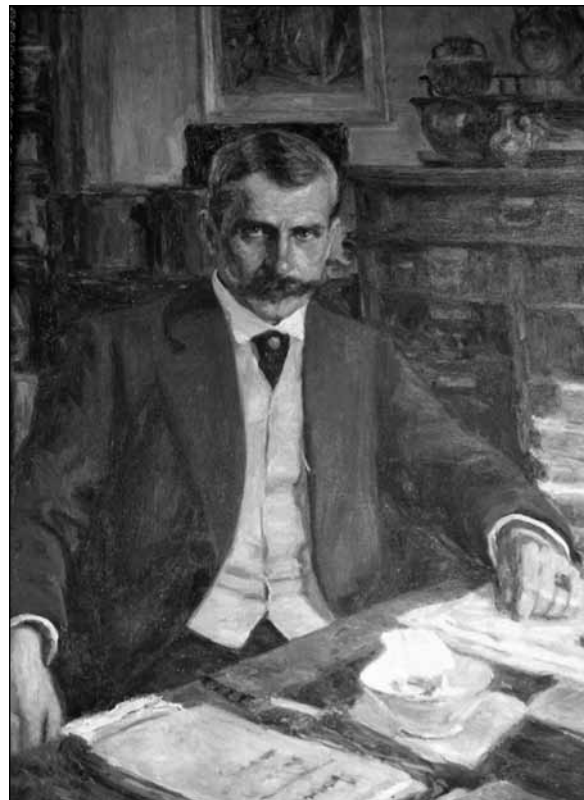
Кроме исследований во дворе крепости Э.Р. Штерном проводились также небольшие исследования на ее гласисе, справа от главных ворот (№ 8 на плане).

После проведенных раскопок Э.Р. Штерн сделал вывод о наличии здесь некрополя доримского периода существования Тирь (поскольку на этом участке было раскрыто 6 погребений) и, соответственно, предположил, что эта территория лежала уже за чертой античного города. [Штерн, 1901, с. 49].

14—15 мая 1903 года в Аккермане пробыла экскурсия, включавшая ряд членов Одесского Императорского общества истории и древностей. В рамках экскурсии были проведены небольшие раскопки, руководство которыми было поручено Э.Р. Штерну [Штерн, 1906, с. 87; Самойлова, 2002, с. 17].

Э.Р. Штерн заложил три разведочных шурфа. Но больших результатов разведочные раскопки не дали. В целом, учитывая короткий срок проведения раскопок (2 дня), вполне очевидно, что и на этот раз обнаружить непо потревоженный античный слой исследователю не удалось [Самойлова, 2002, с. 17].

Спустя 12 лет после первых раскопок Тирь [Штерн, 1913, с. 92] в 1912 году Э.Р. Штерну удалось вернуться к раскопкам на территории

Профессор Новороссийского университета, археолог Э.Р. фон Штерн. Портрет кисти К. Костанди.

Аккерманской крепости. Главной целью экспедиции этого года было обнаружение нетронутого античного слоя и фундаментов стен того времени с тем, чтобы доказать правильность предположения Э.Р. Штерна о том, что античная Тира находилась в районе Аккермана. [Штерн, 1913, с. 93]. В раскопках самое деятельное участие принимал также ученик Э.Р. Штерна М.Ф. Болтенко [Клейман, 2000, с. 85].

В ходе исследования на раскопе № 1 (№ 12 на плане) [Штерн, 1913, с. 94—95] и раскопе № 2 (№ 13 на плане) нетронутый античный слой так и не был обнаружен. После завершения работ на этих участках был заложен третий раскоп (№ 14 на плане) [Штерн, 1913, с. 98; Клейман, 2000, с. 86].

В ходе этих работ на раскопе № 3 Э.Р. Штерну все же удалось впервые за время археологических исследований Тирь-Аккермана обнаружить непо потревоженный культурный слой античного времени [Клейман, 1997, с. 262]. Причем в нем, последовательно, сменяя друг друга, шли фрагменты римского, а затем греческого периодов, а также находились остатки кладок того времени [Штерн, 1913, с. 100].

Таким образом, благодаря обнаружению Э.Р. Штерном во внутреннем дворе Аккерманской крепости античного культурного слоя была поставлена точка в историографических спорах относительно местоположения древней Тирь.

На трипольском поселении Петрены (возле нынешнего с. София Дрокиевского р-на Республики Молдова) Эрнст Романович проводил раскопки в течении двух полевых сезонов — в 1902 и 1903 году. В ходе исследований им были открыты остатки восьми древних жилищ. В заполнении каждого из жилищ было обнаружено от одного до восьми крупных сосудов, значительное количество более мелких.

Э.Р. Штерн интерпретировал зафиксированные им конструкции из обожженной глины как перекрытие погребальных сооружений с плоской крышей [Полищук, 2004, с. 407]. В то же время он высказал предположение о жилом предназначении раскрытых им землянок [Ляшко, 2004, с. 628].

После проведенных исследований, во время работы XIII Археологического съезда, Э.Р. Штерн в своем докладе выдвинул гипотезу о связи расписной керамики поселения Петрены с неолитической керамикой Балкан и Фессалии и датировал ее III тыс. до н. э. Надо отметить, что его доклад представлял практически полный свод всех сведений, имевшихся к тому времени, о «культуре расписной керамики» [Ляшко, 2004, с. 628], как называли тогда трипольскую культуру.

Некоторые близкие черты трипольской культуры с троянской и раннемикенской привели Э.Р. Штерна к мысли о едином культурном поясе, куда входили племена юго-восточной Европы, и о том, что в южной части этого «пояса» со временем сформировалась раннегреческая культура [Штерн, 1907, с. 49—51; Фролов, 2001, с. 46].

Наиболее значимые археологические исследования в научной биографии Э.Р. Штерна

на проводились им на о. Березань. Остров Березань начал привлекать внимание научной общественности еще с начала XIX века, [Тункина, 2002, с. 246—252, 419; Соловьев, 2005, с. 31; Гребенников, 2010, с. 18] но первые раскопки были проведены здесь только в 1884 году Р.А. Пренделем. Они имели весьма скромные результаты [Прендель, 1886, с. 216—219]. Следующие археологические исследования на о. Березань были проведены в 1896 году Б.В. Фармаковским [Фармаковский, 1898, с. 211—212].

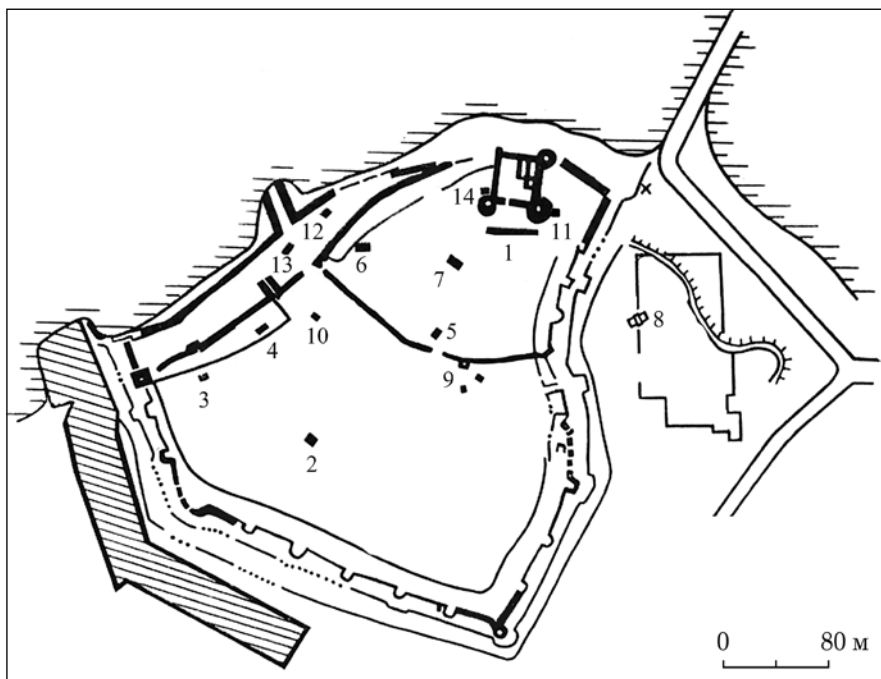
В 1900—1901 гг. широкомасштабные работы на Березани провел Г.Л. Скадовский, осуществив раскопки некрополя древнегреческого поселения.

В начале октября 1900 года Г.Л. Скадовский пригласил Э.Р. Штерна к себе. Э.Р. Штерн приехал в имение и провел там день, изучая керамический материал Березанского некрополя. [Штерн, 1901, с. 89].

Наиболее ранняя восточногреческая керамика была им датирована концом VII — началом VI вв. до н.э., что привело его к выводу о том, что: «Мы, таким образом, имеем перед собой остатки одного из древнейших поселений на побережье Черного моря» [Штерн, 1901, с. 89].

В конце мая 1902 года группа членов Одесского Общества Истории и Древностей приехала на о. Березань, где были проведены однодневные раскопки [Штерн, 1904, с. 97].

После этих исследований Э.Р. Штерн пришел к выводу о том, что раскопки на острове Березань: «в виду важных сделанных здесь уже находок являются одной из неотложных задач для наших археологов» [Штерн, 1904, с. 100].

План Белгород-Днестровской крепости. Цифрами пронумерованы участки, исследованные Э.Р. Штерном.

И, действительно, спустя два года, археологические работы здесь были проведены. Руководить масштабными раскопками на острове Березань Археологическая комиссия поручила именно Э.Р. Штерну.

Целью сезона 1904 года было до конца выяснить, был ли остров Березань только «островом мертвых» или на нем, кроме некрополя, находилось античное поселение [Штерн, 1907в, с. 48].

В результате поиска остатков поселения в северо-восточной части острова им были открыты 12 хозяйственных ям и остатки кладок стен жилых домов. Штерн впервые выделяет здесь два строительных периода в истории Березанского поселения. Первому соответствовали кладки, сложенные на материке, второму — уже на культурном слое. [Штерн, 1907, с. 48].

За следующий сезон 1905 года были выявлены многочисленные остатки кладок стен жилых домов, 10 хозяйственных ям и колодец. Одновременно в 1905 году Э.Р. Штерном проводились раскопки «большого кургана» [Штерн, 1908а, с. 36].

В верхнем слое кургана, под головой одного из скелетов была найдена известняковая плита с рунической надписью [Штерн, 1908, с. 37], использованная вторично. Она гласила: «Грани соорудил холм этот по Карлу, товарищу своему» [Браун, 1907, с. 71]. Эта надпись была опубликована Ф.А. Брауном в 1907 году [Браун, 1907, с. 66—75].

Также возле большого кургана было раскрыто «маленькое возвышение», в верхнем слое которого были обнаружены два обломка мраморной плиты с посвящением Ахиллу Понтарху [Штерн, 1908а, с. 38]. Надпись была опубликована В.В. Латышевым [Латышев, 1906, с. 109—110]. В 1904 году две подобные надписи были обнаружены и в ур. Бейкуш, вблизи морского берега [Штерн, 1907а, с. 71; Буйских, 2001, с. 40].

В 1906 году Э.Р. Штерн продолжил планомерные раскопки на о. Березань. Были открыты остатки наземных (каменные кладки) и углубленных в землю (ямы, колодцы) сооружений VI — начала V вв. до н.э.

Благодаря материалам, полученным в ходе раскопок, Э.Р. Штерн разработал концепцию исторического развития Березанского поселения. Согласно этой концепции греческое поселение (или фактория) на Березани существовало приблизительно на протяжении столетия, в конце этого периода новые постройки сооружались непосредственно на перепланированном культурном слое. «Двукратное» заселение объясняло, почему так много мусорных ям и колодцев располагалось на небольшом расстоянии друг от друга [Штерн, 1909, с. 52].

В 1907 году Э.Р. Штерн продолжал исследовательскую деятельность на острове Березань.

Строительные остатки, найденные в этом сезоне, относились к двум хронологическим периодам. Первый строительный период был представлен кладками, заложенными на материке [Штерн, 1910а, с. 67]. Кладки второго периода сооружались непосредственно на культурном слое [Штерн, 1910а, с. 68].

В ходе работ полевого сезона 1908 года, были обнаружены остатки тринадцати каменных кладок и десять грунтовых сооружений — в том числе две полуземлянки и один колодец [Штерн, 1912, с. 85].

После обнаружения полуземлянок Штерн впервые в историографии высказал соображение о том, что они могли использоваться в качестве жилых сооружений: «Углубления <...> представляют собою, по-видимому, жилые помещения древнейшего периода заселения, того периода, когда милетяне еще не решались на постоянное пребывание, а заезжали только летом на Березань для рыбной ловли и торговых операций с туземными жителями Черноморского побережья» [Штерн, 1912, с. 87; Лапин, 1966, с. 96].

Во время полевого сезона 1909 года на участке возле северо-западной береговой линии были раскопаны остатки стен, колодец круглой формы и ямы [Штерн, 1913, с. 105].

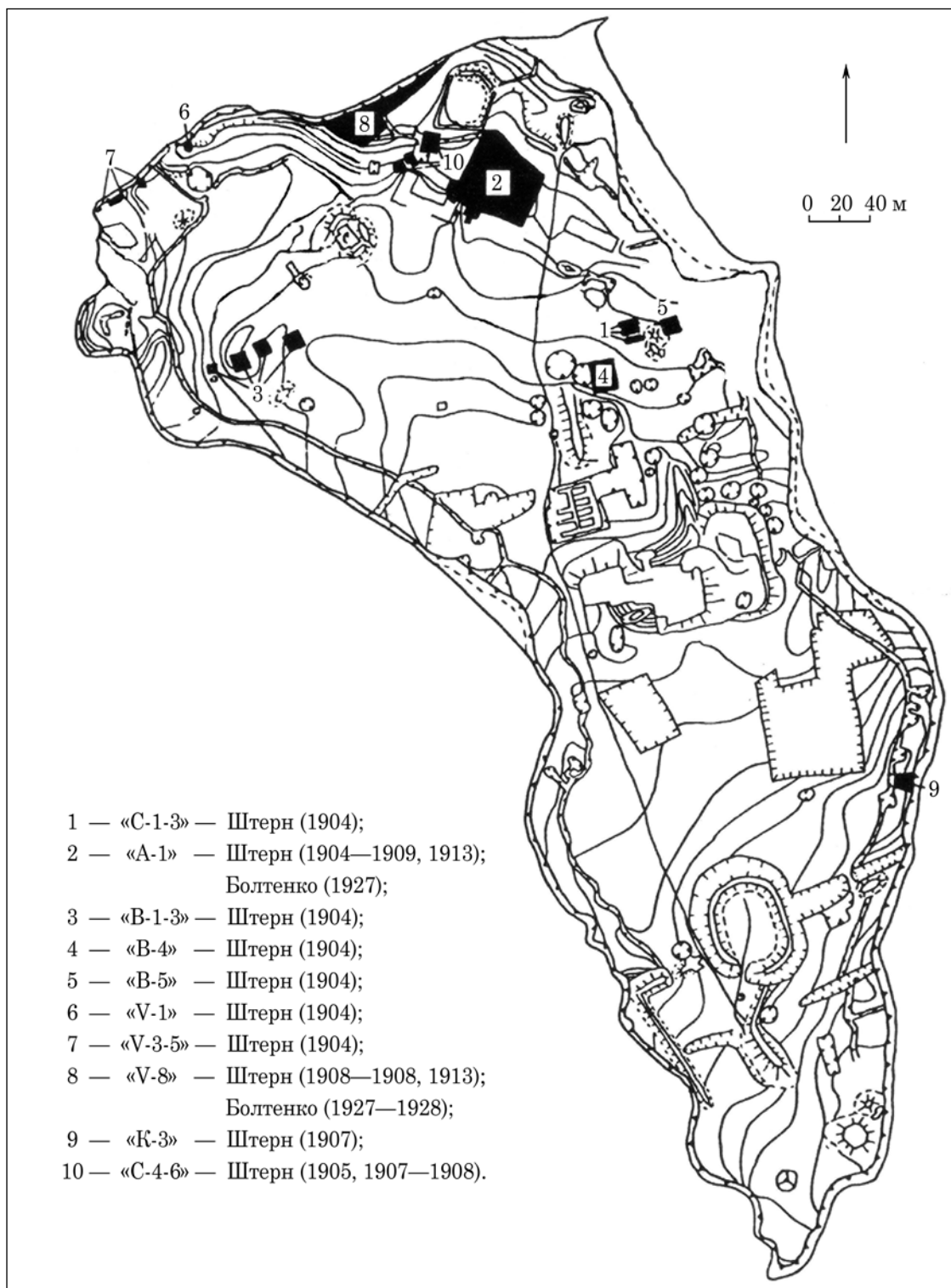
В 1909—1914 годах, несмотря на категорические протесты научной общественности [Соловьев, 2005, с. 34], на Березани начинается строительство опытных военных железобетонных сооружений. В связи с этим археологические раскопки на острове были запрещены [Нудельман, 1940; Носенко, 2007, с. 272].

В 1913 году Э.Р. Штерн с большим трудом все же смог добиться разрешения на проведение раскопок на о. Березань [Носенко, 2007, с. 272]. По приезду на остров он обнаружил, что значительная часть культурного слоя была уничтожена военным строительством.

Отчет Э.Р. Штерна за 1913, набранный для ЗООИД № 32 за 1915 год был изъят из данного тома по цензурным соображениям (Дложевский, 1925, с. 101; Носенко, 2007, с. 272, прим. 17). Тем не менее, Э.Р. Штерн смог его опубликовать в качестве отдельного издания [Штерн, 1915].

После прекращения работы экспедиции Э.Р. Штерна, долгое время на острове Березань не проводились археологические раскопки. Только в 1927 году состоялась новая экспедиция, которую возглавил ученик Э.Р. Штерна — Михаил Федорович Болтенко [Кузьмищев, 2007, с. 223].

В силу различных жизненных обстоятельств Э.Р. Штерн переезжает в Германию и с тех пор до конца жизни остается деканом историко-филологического факультета Виттенбергского университета и дважды избирается его ректором (в 1921/1922 и 1923/1924 гг.) [Фролов, 2001, с. 48].

План острова Березань. Черным цветом отмечены участки, исследованные Э.Р. Штерном [по: Solovyov, 1999, p. 16, fig. 6].

Первая Мировая война, революция и Гражданская война нарушили нормальное течение жизни Э.Р. Штерна. Его постигли испытания — утрата родового имения в Лифляндии и кончина членов семьи (после тяжелой болезни умирает жена, был расстрелян большевиками старший сын)¹ [Фролов, 2001, с. 48]. Тем не менее, академическая карьера Э.Р. Штерна была успешной.

Э.Р. Штерн постепенно вводил полученный в ходе многолетних раскопок вещественный материал в научный оборот, хотя и не успел сделать это в полном объеме. Он активно использовал его в своих работах для воссоздания важных черт материальной и духовной культуры новооснованных полисов Северного Причерноморья, деятельности и быта переселенцев, включая и такой особенный аспект, как жизнь детей колонистов. Для изучения последнего им были использованы найденные в древних захоронениях (главным образом на Березани) предметы детского обихода — гутусы, погремушки, терракотовые фигурки животных и птиц, куклы и т.п. [Штерн, 1911, с. 13—30; Кузьмищев, 2012, с. 450].

Подведем некоторые итоги археологической деятельности Э.Р. фон Штерна.

Оценивая исследования, проведенные Э.Р. Штерном в 1900, 1903 и 1912 годах в Тире, можно утверждать, что они принесли существенные результаты, несмотря на их небольшой объем. Это были самые первые археологические раскопки памятника, и они не только дали существенный вещественный материал разных периодов существования Тиры-Аккермана, но позволили впервые открыть непотревоженный культурный слой античного времени и окончательно подтвердили местоположение этого античного полиса.

Благодаря раскопкам Э.Р. Штерна в Петренах был получен важный в научном плане материал, выдвинута гипотеза о связи керамики Петрен с неолитической керамикой Балкан и Фессалии, и кроме того, составлен практически полный, для своего времени, свод археологических источников о трипольской культуре.

За семь полевых сезонов на о. Березань (1904—1909, 1913 гг.) Э.Р. Штерном были проведены значительные по своему объему раскопки, на большой площади раскрыт участок древнегреческого поселения. В результате раскопок поселения была определена его стратиграфия, выявлены два строительных периода его жизнедеятельности. Итоги раскопок послужили основанием для создания относительной хронологии существования этого памятника [Соловьев, 2005, с. 33].

1. Штерн был женат дважды. Его первая жена Алиса-Августа происходила из старинного шведско-лифляндского рода Лилиенфельдов. Вторично Штерн женился в 1919 г. на Симонетте Керстен [Фролов, 2001, с. 53, прим. 39].

Березанское поселение, по мнению Э.Р. Штерна, возникло во второй половине VII в. до н.э. Второй хронологический период, выделенный Э.Р. Штерном, охватывал материал от второй половины — конца VI в. до н.э. до начала V в. до н.э. [Соловьев, 2005, с. 33]. В культурно-политическом аспекте он соотносил эти периоды с тем регионом, который доминировал в березанском импорте. Для первого периода таковым регионом была Иония, для второго — Аттика.

Также именно Э.Р. фон Штерн, впервые в историографии, указал на то, что на о. Березань находилось древнегреческое поселение, причем древнейшее в Северном Причерноморье [Штерн, 1901, с. 89—90]. Кроме того, он первый пришел к выводу, что в качестве жилых построек переселенцами использовались углубленные в землю конструкции — землянки, и что они были построены эллинским, а не автохтонным населением [Штерн, 1912, с. 87].

Важно также отметить, что именно основываясь на результатах, полученных при исследовании Березани, Э.Р. Штерном была разработана собственная теория греческой колонизации, впервые в историографии базирующаяся на археологическом материале [Stern, 1915, p. 161—224].

Многие научные идеи Э.Р. Штерна, высказанные им на основании обобщения материалов раскопок на о. Березань, в Тире и на поселении Петрены, получили в дальнейшем свое подтверждение и развитие во многих последующих разработках, статьях, публикациях новых поколений отечественных и зарубежных исследователей.

Бондаренко Д.В. Дослідження березанського некрополя в дореволюційний час / Д.В. Бондаренко // VIII Миколаївська обл. краєзнавча конф. — Миколаїв, 2010. — С. 71—73.

Бондаренко Д.В. Деякі аспекти історії досліджень острова Березань / Д.В. Бондаренко, О.І. Смирнов // VII Миколаївська обл. краєзнавча конф. — Миколаїв, 2008. — С. 82—85.

Браун Ф.А. Шведская руническая надпись, найденная на о. Березани / Ф.А. Браун // ИАК. — СПб, 1907. — Вып. 23. — С. 66—75.

Бузескул В. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века / В. Бузескул. — К., 2004. — 318 с.

Буйских С.Б. Исследования святилища Ахилла на Бейкушском мысу (предварительные итоги) / С.Б. Буйских // Херсонесский сборник. — Вып. 11. — Севастополь, 2001. — С. 34—43.

Ванчугов В.П. Одесское общество истории и древностей на рубеже XIX—XX в. и Э.Р. Штерн / В.П. Ванчугов // 150 лет ООИД 1839—1989. — Одесса, 1989. — С. 24—27.

Ванчугов В.П. Э.Р. фон Штерн и археология Северного Причерноморья на рубеже XIX и XX веков / В.П. Ванчугов // *Borysthenika* — 2004. — Николаев, 2004. — С. 7—13.

Гребенников В.Б. Історія вивчення пам'яток археології у Миколаївській області (кінець XVIII—XX ст.) / В.Б. Гребенников. — Миколаїв, 2010. — 141 с.

- Дложевский С.С. Эрнст Романович Штерн (Некролог) / С.С. Дложевский // ВООК при ВУАН. — Одесса, 1925. — Ч. 2—3. — С. 99—101.
- Жебелев С.А. Отзыв о трудах Э.Р. фон Штерна, посвященных классическим древностям Южной России / С.А. Жебелев // ЗООИД. — Одесса, 1901. — Т. 23. Протоколы. — С. 95—112.
- Зубарь В.М. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху / В.М. Зубарь, Н.А. Сон. — Симферополь, 2007. — 240 с.
- Капошина С.И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья / С.И. Капошина // МИА. — 1956. — № 50. — С. 211—254.
- Карышковский П.О. Древний город Тира / П.О. Карышковский, И.Б. Клейман — К., 1985. — 160 с.
- Клейман И.Б. В начале славных дел...: (М. Ф. Болтенко и раскопки в Аккермане в 1912 г.) / И.Б. Клейман // *Stratum plus*. — 2000. — № 3. — С. 85—87.
- Клейман И.Б. Первые исследователи Тир: Эрнст Романович Штерн и Пауль Никореску / И.Б. Клейман // Аккерманские древности. — Белгород-Днестровский, 1997. — с. 256—269.
- Кочубинский А.А. О поездке в Аккерман для исследования там открытой гробницы / А.А. Кочубинский, Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Одесса, 1896. — Т. 19. — С. 13—16
- Кузьмищев А.Г. Археологические раскопки М.Ф. Болтенко на острове Березань (1927—1947) / А.Г. Кузьмищев // *Вісник КСУ*. — К., 2007. — № 32. — С. 222—230.
- Кузьмищев А.Г. Березань в археологических исследованиях Э.Р. фон Штерна / А.Г. Кузьмищев // БИ. — Вып. XXVI. — Симферополь-Керчь. — 2012. — С. 433—461.
- Куринний П.П. Е.Р.Штерн / П.П. Куринний // Украина. — К., 1927. — Кн. 4. — С. 220—223.
- Л.Ю. Поліщук. Петрени / Л.Ю. Поліщук // *Енциклопедія Трипільської цивілізації*. — К., 2004. — Т. II. — С. 407—408
- Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья / В.В. Лапин. — К., 1966. — 234 с.
- Ласінська М.Ю. Дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя: історіографія проблеми (XIX—30-ті роки XX ст.). Автореф. канд. дисс... ист. наук / М.Ю. Ласінська. — Миколаїв, 2011.
- Латышев В.В. Эпиграфические новости из южной России. (Находки 1905 года) / В.В. Латышев // ИАК. — СПб., 1906. — Вып. 18. — С. 95—137.
- Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России. (Находки 1907 года) / В.В. Латышев // ИАК. — СПб., 1908. — Вып. 27. — С. 15—41.
- Ляшко С.М. Штерн Эрнст Романович / С.М. Ляшко // *Енциклопедія Трипільської цивілізації*. — К., 2004. — Т. II. — С. 627—628.
- Непомнящий А.А. Крымоведческие исследования в Одессе в середине XIX — начале XX века / А.А. Непомнящий // *Культура народов Причерноморья*. — № 7 — Симферополь, 1999. — с. 101—118.
- Носенко В.П. К истории военного строительства на острове Березань / В.П. Носенко // *Ευχαριστήριον*. — СПб., 2007. — с. 269—278.
- Нудельман Д.И. Древнегреческое поселение на острове Березань. Канд. дис... ист. наук / Д.И. Нудельман. — Одесса, 1940.
- Поліщук Л.Ю. Петрени / Л.Ю. Поліщук // *Енциклопедія Трипільської цивілізації*. — К., 2004. — Т. II. — С. 407—408.
- Прендель Р.А. Археологические исследования на острове Березани / Р.А. Прендель // *Труды VI АС в Одессе*. — М., 1886. — Т. I. — С. 216—219.
- Пругло В.И. Тира, Никоний и поселения Нижнего Поднестровья и Подунавья / В.И. Пругло // АГСП. — М., 1984. — С. 26—32.
- Самойлова Т.Л. История изучения античной Тир и средневекового Белгорода / Т.Л.Самойлова // *Tyras Cetatea Albă/Belhorod-Dnistros'kuj I*. — Buharesti, 2002. — С. 13—27.
- Соловьев С.Л. История археологических исследований на Березани / С.Л. Соловьев // Борисфен — Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. — СПб., 2005. — Т. 1. — С. 31—40.
- Сон Н.А. Тира / Н.А. Сон // *Археология Украинской ССР*. — К., 1986. — Т. 2. — С. 330—337.
- Сон Н.А. Тира римского времени / Н.А. Сон. — К., 1993. — 156 с.
- Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX в.) / И.В. Тункина. — СПб., 2002.
- Фармаковский Б.В. Отчёт о раскопках, произведенных магистрантом Б.В. Фармаковским в некрополе древней Ольвии и на острове Березани в 1896 году / Б.В. Фармаковский // *ОАК за 1896 год*. — СПб., 1898. — С. 211—212.
- Фролов Э.Д. Немецкий профессор в русском университете: Эрнст Романович фон Штерн (1859—1924 г.) / Э.Д. Фролов // *Сб. статей в честь 70-летия Г.Л.Курбатова*. — СПб., 2001. — С. 29—58.
- Фурманская А.И. Античный город Тира / А.И. Фурманская // *Античный город*. М., 1963. — С. 40—50.
- Фурманська А.І., Лапін В.В. Тира / А.І. Фурманська, В.В. Лапін // *Археологія УРСР*. Т.2. — К., 1971 — С. 311—320.
- Хойслер А. Эрнст фон Штерн, археолог в Одессе и Галле / А.Хойслер // *Традиции российской археологии*. — СПб., 1996. — С. 54—56.
- Шестаков Д.П. Исследователь памятников классической древности на юге России / Д.П. Шестаков // *Два момента из истории нашей археологической науки*. — Владивосток, 1926. — С. 22—42.
- Шестаков Д.П. Научная деятельность Э.Р.Штерна / Д.П. Шестаков // *Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском государственном университете*. — Т. 33, вып. 1. — Казань, 1925. — с. 147—151.
- Штерн Э.Р. Бессарабская находка древностей / Э.Р. Штерн // *МАР*. — Пг., 1914. — № 34, — С. 1—14.
- Штерн Э.Р. Доисторическая греческая культура на юге России / Э.Р. Штерн / Э.Р. Штерн // *Труды XIII АС в Екатеринославе (1905 г.)*. — Т. I. — М., 1907, — С. 9—52.
- Штерн Э.Р. О новейших раскопках в г. Аккермане и на острове Березани / Э.Р. Штерн // *ЗООИД*. — Одесса, 1901. — Т. 23. — С. 88—91.
- Штерн Э.Р. О пробных раскопках на острове Березани / Э.Р. Штерн // *ЗООИД*. — Одесса, 1904. — Т. 25. — С. 97—100.
- Штерн Э.Р. О подделке предметов классической древности на юге России / Э.Р. Штерн // *ЖМНП*. — 1896. — декабрь. — С. 129—159
- Штерн Э.Р. О подделках классических древностей на юге России / Э.Р. Штерн // *Труды X Арх. съезда в Риге (1896 г.)*. — М., 1898. — Т. I. — С. 189—196.
- Штерн Э.Р. О раскопках на Березани / Э.Р. Штерн // *Труды XIV АС в Чернигове*. — М., 1911. — Т. 3. — С. 81—82.
- Штерн Э.Р. Отчет о раскопках на о. Березани в 1909 г. / Э.Р. Штерн // *ЗООИД*. — Одесса, 1910. — Т. 28. — С. 80—91.

- Штерн Э.Р. Отчет о раскопках на о. Березани летом 1907 г. / Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Одесса, 1907. — Прилож. к Т. 28. — С. 137—146.
- Штерн Э.Р. Отчет о раскопках на острове Березани в 1905 году / Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Одесса, 1907а. — Т. 27. — С. 68—71.
- Штерн Э.Р. Отчет о раскопках на острове Березани летом 1913 года / Э.Р. Штерн. — Одесса, 1914.
- Штерн Э.Р. Предварительное сообщение о раскопках в имении Петрены в Белецком уезде Бессарабской губернии / Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Одесса, 1904а. — Т. 25. — С. 69—72.
- Штерн Э.Р. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. / Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Одесса, 1913. — Т. 31. — С. 92—101.
- Штерн Э.Р. Раскопки на Березани / Э.Р. Штерн // Труды XIII АС в Екатеринославе. — М., 1908. — Т. 2. — С. 227—228.
- Штерн Э.Р. Раскопки на Березани в 1906 г. / Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Прилож. к Т. 28. — Одесса, 1907б. — С. 46—53.
- Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березани // ОАК за 1909 и 1910 годы. — СПб., 1913. — С. 105—117.
- Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березани / Э.Р. Штерн // ОАК за 1905 год. — СПб., 1908а. — С. 35—38.
- Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березани / Э.Р. Штерн // ОАК за 1906 год. — СПб., 1909. — С. 50—58.
- Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березани / Э.Р. Штерн // ОАК за 1907 год. — СПб., 1910а. — С. 66—75.
- Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березани / Э.Р. Штерн // ОАК за 1908 год. — СПб., 1912. — С. 84—93.
- Штерн Э.Р. Раскопки на острове Березани / Э.Р. Штерн // ОАК за 1904 год. — СПб., 1907в. — С. 41—49.
- Штерн Э.Р. Краткий отчет о раскопках на о. Березани в 1908 г. / Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Т. 28. — Одесса, 1910. — С. 39—48.
- Hausler A. Ernst von Stern, Archäologe in Odessa und Halle. Zum 125. Geburtstag / A. Hausler // EAZ. — Vol. 25. — Berlin, 1984. — P. 683—695.
- Karyshkovskij P.O. The City of Tyras. A Historical and Archaeological Essay / P.O. Karyshkovskij, I.B. Klejman. — 1994. — 398 p.
- Solovyov S.L. Ancient Berezan: The architecture, history and culture of the first Greek colony in the Northern Black Sea / S.L. Solovyov — Leiden, 1999.
- Stern E. Die Leichenverbrennung in der "praemykenischen" Kultur Sued-Russlands / E. Stern // Festschrift fuer A. Bezzenberger. — Koenigsberg, 1921, — P. 161—166.
- Stern E. Die politische und soziale Struktur der Griechenkolonien am Nordufer des Schwarzmeergebietes / E. Stern // Hermes. — 1915. — Bd. 50. — P. 161—224.

А. Г. Кузьмищев

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
Е.Р. ФОН ШТЕРНА:
БЕРЕЗАНЬ, ТІРА, ПЕТРЕНИ

У статті розглядаються основні етапи археологічної діяльності відомого вченого-антикознавця кінця XIX — початку XX ст. Ернста Романовича фон Штерна (1859—1924), його дослідження античної Тіри (1900, 1903, 1912), трипільського поселення Петрени (1902, 1903) і розкопки давньогрецького поселення на о. Березань (1904—1909, 1913).

Дослідження проведені Е.Р. Штерном у Тірі були першими археологічними розкопками цієї пам'ятки. Вони не лише дали важливий матеріал, але й, завдяки відкриттю непорушеного культурного шару античного часу, підтвердили місцезнаходження цього давньогрецького поліса.

Завдяки розкопкам Е.Р. Штерна у Петренах був отриманий цікавий у науковому плані матеріал, висунута гіпотеза про зв'язки кераміки Петрен з неолітичною керамікою Балкан і Фессалії.

Внаслідок розкопок давньогрецького поселення на о. Березань була визначена його стратиграфія, вперше виявлені античні землянки та напівземлянки, визначено їхнє призначення. Результати розкопок стали основою для створення відносної хронології існування цієї пам'ятки і розробки теорії грецької колонізації Північного Причорномор'я.

A. Kuzmischev

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES
CONDUCTED BY E.R. STERN:
BEREZAN, TYRAS, PETRENY

The views expressed in this paper are on the basic stages of archaeological activity of the famous researcher of XIX — beginning of the XX century Ernest Romanovich von Stern (1859—1924). His excavations in antique Tyras (1900, 1903, 1912), settlements of Petreny (1902, 1903) and ancient settlement on Berezan island (1904—1909, 1913) are considered.

Shtern's researches in Tyras were the first archeological excavations of this site, with a big amount of interesting material, due to existence of an untouched layer of antique time. Shtern have confirmed the location of this ancient city.

Results of Shtern's excavation have formed the basis for creation of relative chronology of existence of this site.

М.Ю. Ласінська

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ НАУКОВИМ ЗАГАЛОМ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ ст.

В статті висвітлено роль краєзнавчої роботи у формуванні вітчизняної археологічної науки в першій третині ХХ ст.; аналіз археологічних досліджень в рамках регіональних краєзнавчих та наукових товариств при ВУАН. З'ясовано стан системи охорони археологічних пам'яток. Визначено внесок окремих представників науки в археологічні дослідження краю у першій третині ХХ ст.

К л ю ч о в і с л о в а: історія археологічних досліджень, археологічні центри, археологічні пам'ятки, краєзнавство, Нижнє Побужжя.

Перша третина ХХ ст. характеризується значними історичними та соціальними змінами, які неодмінно відбилися на розвитку вітчизняної археологічної науки та вивченні старожитностей краю. Так, бурхливий науковий процес початку ХХ ст., змінився періодом стагнації в часи Першої світової війни та революційних подій 1917 р., а активний розвиток археологічних досліджень краю, проведення більш-менш систематичних польових робіт, першої наукової експедиції та організації системи охорони пам'яток археології, в свою чергу, було загальмоване ідеологічними змінами, впровадженими радянською владою і початком періоду репресій.

Характерною рисою системи археологічних досліджень даного періоду стала підготовлена національним відродженням другої половини ХІХ ст. поява краєзнавчого напрямку у вивченні пам'яток Нижнього Побужжя. Археологічна наука початку ХХ ст., щодо старожитностей Нижнього Побужжя, виявляється тісно пов'язаною з краєзнавством, створюється низка краєзнавчих музеїв і товариств, тощо.

Збережені літературні джерела та архівні матеріали свідчать про те, що збирання старожит-

ностей, власне, в Миколаєві почалося з перших років його існування. Нового підходу вивчення археологічних пам'яток Миколаївщина набуває з відкриттям Миколаївського міського природно-історичного музею. Серед засновників музею були відомі громадські діячі краю С.І. Гайдученко, Ф.Т. Камінський та ін. [МОКМ, ф. Камінського, спр. 7972—7991, арк. 5, 9]. З перших днів заснування старожитності Нижнього Побужжя посіли чільне місце серед експозицій музею, проте традиційно вони були представлені на той час лише античними матеріалами. Так, з перших місяців існування музею почалося формування його Ольвійської колекції за рахунок дарів городян, яка значно поповнилася у 1920 році. За ініціативою міського комітету з охорони пам'яток старовини і мистецтва була організована експедиція під керівництвом С.О. Семенова-Зусера [НА ІА НАНУ, ф. 2, спр. 120, арк. 25].

За архівними даними, у 20-ті роки ХХ ст. в Ольвійському відділі експонувалися приватні колекції Г.П. Цветаєва, П.М. Ковальова, М.Д. Лагути. Після закриття виставки частина речей була подарована музею [Цветаєв, 1930, с. 87—95; Лагута, 1926, с. 14; НА ІА НАНУ, ВУАК / Миколаївський музей, ф. 6 «1926», спр. № 116/47, арк. 3]. Подальше поповнення колекції відбувалося лише за рахунок дослідження поселень Ольвійської хори: Стара Богданівка II, Чортувате II, Козирське городища. Найбільш масовий матеріал у колекції музею з розкопок Ольвії у першій третині ХХ ст., потрапив до музейного зібрання через старання Б.В. Фармаковського і Ф.Т. Камінського — співробітника, а згодом другого директора музею.

Активна дослідницька діяльність Ф.Т. Камінського тривала з початку заснування музею й до його арешту органами НКВС у 1929 році

та відобразилася переважно не у публікаціях, а в низці архівних документів, що зберігаються у фондах МКМ, ДАМО та НА ІА НАНУ. Документи свідчать, що вся його наукова діяльність була цілком спрямована на виявлення, попереднє вивчення, охорону та збереження пам'яток археології та інших старожитностей, якими дуже насичене пониззя Бугу [НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф. 17 «1927», спр. 263, арк. 22—40].

Серед матеріалів з історії Миколаївського природно-історичного музею (нині краєзнавчий музей) є збірка протоколів засідань музейної комісії та низка інших документів. Так у протоколі від 8 липня 1918 року йдеться, що завідуючий музеєм 58 піхотного Празького полку Ф.Т. Камінський звернувся до комісії та запропонував передати його збірку до складу міського музею. У 1921 р. Ф.Т. Камінського відряджено з Москви до Миколаєва з метою проведення наукової роботи. У тому ж місяці він стає завідуючим сектором музейно-екскурсійної роботи Миколаївської політпросвіти [МОКМ, ф. Камінського, б/н., арк. 5; ф. Камінського «1926», спр. 24916].

Ф.Т. Камінський повертається до питання збереження території давньогрецького міста-держави Ольвії, яким займався ще з 1919 року. Приїхавши в Ольвію, вчений побачив вбиті кілочки на території давнього городища, які відмічали ділянки, віддані селянам під садиби. Він довів до Раднаркому України незаконність рішення Парутинського ревкому про передачу землі Ольвійського городища селянам [МОКМ, ф. Камінського, спр. 19269, арк. 1]. У результаті, враховуючи культурну цінність та історичне значення стародавньої Ольвії, Рада Народних Комісарів УРСР з 1921 р. ухвалила Постанову про охорону залишків давньогрецького міста та некрополя. За цією Постановою, на Головне управління у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва старовини і природи при Народному комісаріаті освіти було покладено загальний нагляд за охороною Ольвії. Ф.Т. Камінського у 1921 р. призначили вченим хранителем Ольвії [Охрана памятников истории, 1978, с. 86; Постанова про охорону, 1970, с. 236—237; Про охорону залишків 1970, с. 235—236; Про передачу державного 1960, с. 757; МОКМ, ф. Камінського, спр. 19269, 1 арк.; ф. Камінського, б/н, 30 арк.]. Він організував безпосередньо охорону і догляд за Ольвією, розв'язував усі господарчі питання, проводив роз'яснювальну роботу з місцевими селянами, керував проведенням екскурсій, що пароплавами відправлялись з Миколаєва до Ольвії. Згідно документів, Ф.Т. Камінського у травні 1923 р. призначили завідуючим Миколаївського історико-археологічного музею [МОКМ, ф. Камінського, спр. 24561, 1 арк.; ф. Камінського, спр. 24562, 1 арк.].

Згідно рукопису, що зберігається у фонді Ф.Т. Камінського в архіві Миколаївського краєзнавчого музею, у 1920 році з ініціативи

музею, відділення Губполітпросвіти провело розкопки в Ольвії, було знайдено біля 1700 різноманітних предметів: монети, глиняний посуд, прикраси, знаряддя праці [МОКМ, ф. Камінського, б/н, арк. 17]. У 1922 р. Нарком освіти УСРР піднімає питання про відновлення розкопок в Ольвії, експедиція мала складатися з українських і російських вчених, очолити її запросили Б.В. Фармаковського, який був керівником Ольвійської експедиції в 1901—1915 рр. Але через голод, який охопив Південь України, роботи були поновлені лише в 1924 році. На засіданні Археологічного комітету ВУАН від 17 липня 1924 року було ухвалено рішення відновити розкопки Ольвії. До складу експедиції 1924 р. крім представників Російської академії історії матеріальної культури — Б.В. Фармаковського, Б.Л. Богаєвського, М.М. Токарського входили й українські вчені — директор Одеського археологічного музею С.С. Дложевський, співробітник того ж музею М.Ф. Болтенко та від Миколаївського музею — Ф.Т. Камінський [НА ІА НАНУ, ф. 6 «1926», спр. 116/47, арк. 2.].

Згідно документів, що зберігаються в РА ПМК РАН [РА ПМК РАН, ф. 2 «1924», спр. 100, арк. 12—21], план робіт експедицій 1924 р. був обумовлений результатами робіт у 1901—1915 рр. та матеріальними ресурсами, які були у розпорядженні експедиції. У 1925 р. на розкопки Ольвії було відпущено невеликі кошти, тому обмежилися лише розвідками поблизу колишньої Сигнальної станції. 19 серпня 1925 р. Ф.Т. Камінський сповіщав ВУАК: «У цьому році персонально мною було порушено перед Морським відомством питання про передачу будівлі станції та її садиби до Ольвії, станцію передано, на цій площі вперше буде проведено дослідження» [НА ІА НАНУ, ф. 6 «1926», спр. 116/47, арк. 2.].

Дуже цікавим в Ольвії був польовий сезон 1926 р. Роботи розпочалися 18 липня, крім науковців з Ленінграду до складу експедиції входили: представник Українського археологічного комітету М.О. Макаренко, директор Одеського археологічного музею С.С. Дложевський, Ф.Т. Камінський та Л.С. Кузнецов від Миколаївського музею, група студентів.

Характерним науковим досягненням у вивченні старожитностей Нижнього Побужжя у 1926 році стало те, що до вивчення матеріалів розкопок, керівник Ольвійської експедиції Б.В. Фармаковський, залучав не лише археологів, а й фахівців із суміжних галузей знань [Фармаковский, 1926б, с. 310—311].

Експедиція 1926 року була найбільшою і, як виявилось, останньою експедицією Б.В. Фармаковського [Фармаковская, 1988, с. 198]. Проте значну частину матеріалів своїх досліджень Ольвії він встиг опублікувати [Фармаковский, 1926а, с. 171—192; 1926б, с. 309—314; 1929]. Крім того вчений почав підготовку видання повного «Корпусу Ольвійських старожитностей», сформував наукову дослідницьку школу ольвіознавців у

Ленінградському університеті [Славин, 1960, с. 51].

Крім участі у роботі Ольвійської експедиції Ф.Т. Камінський та науковий співробітник музею Л.С. Кузнецов проводили й самостійні археологічні дослідження на території міста Миколаєва та всієї області.

Навколо Миколаївського історико-археологічного музею почало гуртуватися невелике товариство, яке отримало назву «Друзі музею» [МОКМ, ф. Камінського, б/н, арк. 30—31]. Товариство «друзів музею» планувало видання брошури з краєзнавства, до друку готувався путівник по Миколаївському історико-археологічному музею. Але в Україні вже почалися сталінські репресії. Ф.Т. Камінський був звинувачений у антирадянській діяльності та засуджений по справі «Спілки визволення України». Офіційного оформлення Товариства «Друзі музею», яке він планував [МОКМ, ф. Камінського, спр. 18190—18200, арк. 34], здійснити так і не вдалося.

На сьогодні можна із впевненістю сказати, що одним із найбільш значимих відкриттів Ф.Т. Камінського, як археолога, є початок дослідження укріпленого поселення доби пізньої бронзи «Дикий Сад» у Миколаєві [Горбенко, 2009, с. 10—11], яке в сучасній вітчизняній археології назване однією з найвидатніших пам'яток Нижнього Побужжя. Фрагментарні дослідження території поселення проводились Ф.Т. Камінським та його однодумцями із гуртка «Друзі музею» у 1928 та 1929 роках [МОКМ, ф. Камінського, б/н, 30 арк.; ф. Камінського, б/н, 31 арк.]. Вони обмежувались, переважно, збором підйомного матеріалу зі схилів південної частини пам'ятки.

Енергійна робота по вивченню археологічних пам'яток Нижнього Побужжя тривала у першій третині ХХ ст. й у Херсонському міському музеї старожитностей. Засновником Херсонського музею був відомий український громадський діяч, археолог і краєзнавець Віктор Іванович Гошкевич (1860—1928), що очолював музей протягом 35 років з дня його заснування (1890—1925).

Херсонський музей виник у 1890 р. у вигляді спеціально виготовленого сховища, де зберігалися речі різноманітних епох, зібрані В.І. Гошкевичем. В офіційних документах вміст сховища отримав назву «Археологічний музей при Херсонському губернському статистичному комітеті». Як писав В.І. Гошкевич, ця назва виявилася корисною для справи, надавала поважності і сталості. Петербурзька археологічна комісія позитивно відреагувала на повідомлення про відкриття археологічного центру в Херсоні, й почала надсилати на зберігання до музею старовинні речі, які знаходили у межах Херсонської губернії.

Херсонський губернатор князь Іван Михайлович Оболенський запропонував передати музей під опіку новоствореної «Губернської вченої архівної комісії» (1898). На початку 1898 р. музей, який розмістився у трьох кімнатах лівого крила

будинку Громадської бібліотеки, вперше відкрився для відвідувачів.

Головою вищезазначеної комісії було обрано предводителя дворянства Херсонської губернії, випускника Новоросійського університету, археолога-аматора Георгія Львовича Скадовського (1847—1919). Ним було проведено низку археологічних досліджень, зокрема у 1900 і 1901 рр. — перші розкопки у північно-західній частині острова Березань. Він дослідив більше 500 поховань епохи архаїки, класики і римського часу на березанському некрополі. Знахідки, зроблені Г.Л. Скадовським, поповнили, окрім Херсонського, чимало інших музейних зібрань країни [Болтенко, 1960, с. 38—46]. Але, на жаль, увесь обсяг здійснених ним робіт так і не став надбанням науки, оскільки повноцінна їх публікація залишилася нездійсненою до наших днів, хоча результати наведених робіт описані сучасниками Г.Л. Скадовського — Е.Р. фон Штерном і М.Ф. Болтенком [Болтенко, 1960, с. 40—43; Штерн, 1901, с. 89].

Про перші наукові дослідження курганів за межами Ольвії на території сучасного Очаківського району Миколаївської області, проведені наприкінці ХІХ ст. Г.Л. Скадовським, свідчать лише окремі речі, що зберігаються у фондах Херсонського музею. Не дивлячись на певну роботу, за 10 років Архівна комісія так і не змогла виконати покладених на неї функцій, а у січні 1911 р. було офіційно засвідчене припинення її діяльності.

Для музею старожитностей це були роки невпинного поповнення наукової колекції. З 1912 р. почалася планомірна передача старожитностей Ольвії, знайдених розкопками Б.В. Фармаковського [Фармаковская, 1988, с. 56]. У 1913 році поважне місце у музеї зайняла колекція сім'ї історика України Миколи Аркаса, яка була передана по його смерті. Це — археологічні матеріали (серед них античні вази), нумізматична колекція з 1000 одиниць, документи і книги. Пізніше, у 1917 році сюди ж була передана і колекція зброї, творів мистецтва і ще одна частина археологічної колекції.

До творчого надбання В.І. Гошкевича під час роботи у Херсонському музеї, належать сім випусків започаткованого ним Літопису музею (1910—1916), видання нумізматичного каталогу (1910) та багато інших праць, важливих для вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя. Основну частину зібрання Херсонського музею старожитностей складала знахідки самого вченого, які він публікував у спеціальних виданнях того часу, великій кількості наукових і науково-популярних статей, а також у 25 власних наукових працях, не враховуючи тих матеріалів, що були надруковані вже після смерті видатного дослідника [Былькова, 1990, с. 67—69].

Щодо старожитностей Нижнього Побужжя, то необхідно відзначити наступні роботи В.І. Гошкевича: «Скарби та старожитності Херсонської губернії» [Гошкевич, 1903], «Монети та медалі»

[Гошкевич, 1910], «Стародавні городища по берегах низового Дніпра» [Гошкевич, 1913], «Стародавнє кладовище та городище в Миколаєві» [Гошкевич, 1914], «Поховання, датовані Джучидськими монетами із розкопок І.О. Стемпковського» [Гошкевич, 1930] та інші.

У 1896 році В.І. Гошкевича було обрано дійсним членом Одеського товариства історії і старожитностей, у діяльності якого він приймав безпосередню й активну участь: систематично публікував результати своїх археологічних досліджень, що сприяло введенню до наукового обігу величезного і надзвичайно цінного археологічного матеріалу [Гошкевич, 1896; 1915; 1916].

У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. вченим було обстежено значну кількість пам'яток античності, розташованих на північному узбережжі Чорного моря та на узбережжях місцевих лиманів. У результаті цих розвідок було відкрито декілька поселень і городищ: Морське, Рибаківка, Вікторівка, Матігосове, а також курганів, зафіксованих біля сс. Красне, Адамівка, Малахове, Ганнівка. Окрім того, ним були описані знайдені тут раніше скарби.

Значення наукового спадку В.І. Гошкевича у вітчизняній археологічній науці першої третини ХХ ст., котра вивчала старожитності Нижнього Побужжя, неможливо переоцінити. Дослідник був типовим представником тієї категорії дореволюційної наукової інтелігенції, що і в умовах більшовицького режиму прагнула продовжити служіння науці та культурі, вбачаючи у цій справі свій громадський обов'язок.

З 1923 року керівником Херсонського музею стає відомий український археолог Ірина Василівна Фабриціус (1882 — 1966). З 1913 р. вона працювала помічником В.І. Гошкевича, брала активну участь у археологічній роботі та публікувала результати досліджень.

З 1925 року в музеї починає працювати науковий співробітник Аркадій Вікторович Добровольський (археолог «доісторичної доби»), з 1926 року — Г.П. Крисін (археолог-античник), які у першій третині ХХ ст. активно займаються археологічними дослідженнями Нижнього Побужжя. Так, А.В. Добровольським було відкрито низку поселень на території сучасного Березнегуватського району Миколаївської області, зокрема, вперше, на Інгульці виявлені пам'ятки черняхівської культури [Добровольський, 1925а, с. 77—79; 1925б, с. 79—81], а в подальшому дослідники на р. Інгульці біля с. Олександрівка розкопали городище, яке вони віднесли до черняхівської культури [Добровольський, 1950, с. 167—175]. Дослідження вчених не лише були опубліковані, але й збереглися у вигляді архівних документів, що надають свідчення про їх плідну археологічну роботу на теренах Нижнього Побужжя [РА ПМК РАН, ф. 1 «1911», спр. 314, арк. 15—31; ф. 1 «1912», спр. 3, арк. 9—12; ф. 1 «1912», спр. 379, арк. 12—28; ф. 1 «1913», спр. 3, арк. 13—19; ф. 1 «1913», спр. 404, арк. 21—36; ф. 1 «1914», спр. 3,

арк. 20—24; ф. 1 «1915», спр. 3, арк. 25—29]. На жаль, у 1930-х роках колектив музею був підданий політичним утискам, а І.В. Фабриціус і А.В. Добровольський звільнені, що в значній мірі призупинило плідну роботу на ниві дослідження археологічних пам'яток регіону.

Черговий етап в історії вивчення старожитностей Нижнього Побужжя першої третини ХХ ст. нерозривно пов'язаний з ім'ям історика і філолога Сергія Степановича Дложевського (1889—1930). З квітня 1920 року С.С. Дложевський був призначений директором Одеського історико-археологічного музею, що залучило його до активного вивчення старожитностей регіону. С.С. Дложевський вважав, що для повного вивчення стародавніх пам'яток Півдня України і для публікації матеріалів з історії краю необхідна професійна організація зі своїм друкованим органом.

Вченому вдалося об'єднати значні сили археологів, етнографів, істориків, географів, філологів на базі Одеського історико-археологічного музею [Дложевський, 1927, с. 5—9], і в серпні 1923 року була заснована Одеська комісія краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. Добре збереглися повні комплекти друкованого органу комісії — її «Вісника» («Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук»), котрий виходив у розрізі окремих секцій. Ці невеликі за обсягом, але ґрунтовні за змістом видання дають змогу у певній мірі відтворити результати кропіткої наукової роботи комісії — загалом та окремих її членів — зокрема. На сторінках «Вісника» містяться розвідки, статті, замітки, реферати, нариси та есе, що вийшли з-під пера метрів вітчизняної історичної науки, таких, як Н.Д. Полонська-Василенко, М.Ф. Болтенко, Є.О. Загоровський, О.О. Рябінін-Склярєвський [Жирнова, 1999, с. 3].

Вивчення пам'яток археології, розташованих на території Нижнього Побужжя займало не останнє місце в матеріалах, опублікованих на сторінках «Вісника». Тут ми можемо ознайомитись зі спробами членів комісії описати та зробити науковий аналіз археологічних знахідок, що належали до первісної доби та ранньозалізного віку. Так, деякі відомості з цього приводу відбиті у статтях: А.В. Добровольського [Добровольський, 1925а, с. 77—79]; М. Бабака, Ю. Ризакова, П.З. Рябкова [Бабака, 1925, с. 111—114]; П.В. Харламповича [Харлампович, 1930, с. 65—85]. Дані роботи представляють собою праці класичного описового характеру, які взагалі притаманні для археологічної науки того часу і не мають глибокого аналізу та узагальнення знайденого матеріалу.

Звичайно, що найбільший масив інформації щодо археологічних знахідок, зроблених на території Нижнього Побужжя, міститься у статтях, присвячених пам'яткам античності, розташованих у межах даного регіону. До таких відносяться праці: І.В. Кономопуло (Фабриціус) [Кономопуло,

1925, с. 74—77.], М.Ф. Болтенка [Болтенко, 1925а, с. 104—105; 1925б, с. 105—111; 1930, с. 35—39], Г.Д. Штейнванда [Штейнванд, 1930, с. 7—24], Д. Добросердова [Добросердов, 1930, с. 24—25], С.С. Дложевського [Дложевський, 1930, с. 49—57], Г.П. Цветаєва [Цветаев, 1930, с. 87—95]; Г.П. Крисіна [Крисін, 1930, с. 97—103], Е. Оксман [Оксман, 1930, с. 178—179].

Розбираючи фонди Херсонського і Миколаївського археологічних музеїв, С.С. Дложевський знаходить цікаві епіграфічні документи, переклади та наукові коментарі, які публікує у «Віснику» («Графіті з розкопок Ольвії 1927 р.», «Загадковий напис на амфорних клеймах з Ольвії» та інші).

У підсумку хотілося б зазначити, що археологічна наука початку ХХ ст. стрімко пішла вперед у своєму розвитку в дослідженні старожитностей як у країні в цілому, так і на території Нижнього Побужжя. Багато в чому це відбулося завдяки роботі Б.В. Фармаковського, під керівництвом якого вперше велися систематичні планомірні розкопки археологічних пам'яток, зокрема, Ольвійського городища, які дали значні наукові результати. Вагомі здобутки у проведенні польових досліджень на території Нижнього Побужжя, охороні археологічних пам'яток, збереженні та науковому опрацюванні археологічних матеріалів у першій третині ХХ ст. мали: Миколаївський краєзнавчий музей, Херсонський міський музей старожитностей та Одеський історико-археологічний музей. На хвилі національного піднесення, у країні швидко формувався краєзнавчий рух, який був територіально орієнтованим та через нестаточне оформлення науки у вказаний період і недостатньо чітко визначену її спеціалізацію, багато в чому асоціювався з археологічним рухом. Перші краєзнавчі товариства, які займалися дослідженням старожитностей Нижнього Побужжя, у першу чергу, формувалися на базі археологічних та історичних музеїв, як джерел національної самосвідомості. Досягнення представників краєзнавчого руху на теренах досліджень старожитностей Нижнього Побужжя у 1930-х роках, відзначалися методичністю, науковістю, систематичністю та фаховістю, у першу чергу, завдяки освіченості, висококваліфікованій і самовідданій роботі ідеологів краєзнавства на Півдні України — Ф.Т. Камінського, В.І. Гошкевича і С.С. Дложевського. Непрості соціально-політичні умови, які склались у першій третині ХХ ст. в Україні, перешкождали нормальному, безупинному розвитку вітчизняної археологічної науки, яка на хвилі краєзнавчих здобутків швидко набирала обертів. Врешті-решт, крапку у протистоянні наука-політика, в соціальному плані — поставили масові репресії 30-х рр. ХХ ст., у науковому — перехід до «теорії стадіальності» та відкидання досягнень дореволюційної науки, як буржуазних та «ненаукових». Це призвело до

переривання спадковості у науці, повній її політизації, докорінного перелому її методології та, як наслідок, після періоду стагнації, або «завмирання» — руху в зовсім іншому напрямку.

Бабак М. Відгуки з нашого краю / М. Бабак, Ю. Ризаков, П. Рябков // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1925. — Ч. 2—3. — С. 111—114.

Болтенко М. Corpus Vasorum Antiquorum (Librairie ansicenne E. Champion, Paris, Quai Malaquais, 5) / Михайл Болтенко // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1925а. — Ч. 2—3. — С. 104—105.

Болтенко М. До сучасної екскурсійної літератури про Ольвію / Михайло Болтенко // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1925б. — Ч. 2—3. — С. 105—111.

Болтенко М. До питання про час виникнення та назву давнішої оселі над Бористеном: (З Березансько-Ольвійських студій) / Михайло Болтенко // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 35—39.

Болтенко М.Ф. Исторические судьбы острова Березани / Михайл Федорович Болтенко // Записки Одесского археологического общества — Одесса, 1960. — Т. 1 (34). — С. 38—46.

Былькова В.П. Археологическая деятельность В.И. Гошкевича / В.П. Былькова // Проблемы археологии Северного Причерноморья: К 100-летию основания Херсон. музея древностей: Тез. докл. юбил. конф. — Херсон, 1990. — Ч. 3. — С. 67—69.

Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук, 1924—1930: Систематичний розпис змісту / упоряд. Л.О. Жирнова. — Одеса, 1999. — 40 с.

Горбенко К.В. Степная Троя Николаевщины: Очерк / К.В. Горбенко, Ю.С. Гребенников, А.И. Смирнов. — Николаев, 2009. — 30 с.

Гошкевич В.И. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении / Сост. В.И. Гошкевич. — Херсон, 1896. — 582 с.

Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии / В.И. Гошкевич: Кн.1. — Херсон, 1903. — [4], IV, 176, II с., ил.

Гошкевич В.И. Монеты и медали: Летопись музея. Вып.1 / Херсон. гор. Музей / В.И. Гошкевич. — Херсон, 1910. — 128 с.

Гошкевич В.И. Древние городища по берегам низового Днепра: Летопись музея. Вып. 3 / В.И. Гошкевич. — Херсон, 1913. — 31 с.: ил. — (Оттиск ИАК; Вып. 47).

Гошкевич В.И. Древнее кладбище и городище в Николаеве // Летопись музея за 1912 год. Вып. 4 / Сост. В.И. Гошкевич. — Херсон, 1914. — [4], VI, 71 с.

Гошкевич В.И. Где был древний Одесс? / В.И. Гошкевич // ЗООИД. — Одесса, 1915. — Т. 32. — С. 445—450.

Гошкевич В.И. Где был древний Одесс?: Летопись музея. Вып. 7 / В.И. Гошкевич. — Херсон, 1916. — II, 6 с.: ил., карт., план. — (Оттиск ЗООИД; Вып. 32).

Гошкевич В.И. Погребения, датированные Джучидскими монетами из раскопок И.Я. Стемковского / В.И. Гошкевич // Вісник Одеської комісії

- краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 104—111.
- Дложевський С.С. Одеський державний історично-археологічний музей / С.С. Дложевський. — К., 1927. — 36 с.
- Дложевський С. Епіграфічні дрібниці: (З нових матеріалів Північного побережжя Чорного моря) / С. Дложевський // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 49—57.
- Добровольський А. Древние земледельческие поселения по берегам Ингульца / А. Добровольський // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1925а. — Ч. 2—3. — С. 77—79.
- Добровольський А. Погребения под плитами близ Большой Сейдеминухи (Снигиревского района Херсонского округа) / А. Добровольський // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1925б. — Ч. 2—3. — С. 79—81.
- Добровольський А.В. Землеробське поселення перших століть нашої ери на р. Ингульці / А.В. Добровольський // Археологія. — 1950. — Т. 3. — С. 167—176.
- Добросердов Д. Додаток: Висновки щодо кизикського гекта Одеського Історико-Археологічного Музею / Д. Добросердов // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 24—25.
- Кономопуло І. (Фабріціус І.). Ретельні розкопки, зроблені Херсонським історико-археологічним музеєм 26, 27 та 28 вересня 1924 року на Городищі близ Верхньо-Адзигольського маяку / І. Кономопуло // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1925. — Ч. 2—3. — С. 74—77.
- Крисін Г. Дитячі поховання на о. Березані / Г. Крисін // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 97—103.
- Крисін Г.П. Алябастрова ваза з острова Березані / Г.П. Крисін // Літопис музею 1927—1928 рр. Державний Херсонський історико-археологічний музей. — Херсон, 1929. — Вип. 9. — С. 21—27.
- Крыжицкий С.Д. Ольвия: Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов / С.Д. Крыжицкий. — К., 1985. — 191 с.
- Лагута М.Д. Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині / М.Д. Лагута // Николаевщина. Краеведческий сборник. — Николаев, 1926. — С. 14.
- Миколаївський обласний краєзнавчий музей (далі — МОКМ), спр. 18160 «Протоколи засідань музейної комісії (1913—1919)».
- МОКМ, ф. Камінського, б/н., арк. 5. — Удостоверение от 2 февраля 1922, об археологической деятельности Ф.Т. Каминского.
- МОКМ, ф. Камінського, спр. 18190—18200. — Листи Б.В. Фармаковского до Ф.Т. Камінського.
- МОКМ, ф. Камінського, спр. 7972—7991. — Листи Ф.Т. Камінського до Б.В. Страдомського.
- МОКМ, ф. Камінського, спр. 7993, 1 арк. — Лист до Верховної Ради СРСР від Ф.Т. Камінського, 1957 р.
- МОКМ, ф. Камінського, б/н. — Короткий звіт про організацію Миколаївського історико-археологічного музею. Рукопис.
- МОКМ, ф. Камінського, спр. 19269, 1 арк. — Довідка про діяльність Ф.Т. Камінського як вченого охоронця Ольвії.
- МОКМ, ф. Камінського, спр. 24561, 1 арк. — Аркуш з обліку кадрів від 7 червня 1957 р.
- МОКМ, ф. Камінського, спр. 24562, 1 арк. — Анкета з обліку кадрів, 17 квітня 1928 р.
- МОКМ, ф. Камінського, б/н, 30 арк. — Справа Миколаївського історико-археологічного музею. Дослідження, розшук та охорона пам'яток, 1926—1927 рік.
- МОКМ, ф. Камінського, б/н., 31 арк. — Протоколи засідань ради друзів Миколаївського історико-археологічного музею, 1928—1929 рр.
- МОКМ, ф. Камінського, б/н, 3 арк. — Протоколи засідань ради друзів Миколаївського історико-археологічного музею, протокол № 8 від 12.05.1929 р.
- МОКМ, ф. Камінського «1926», спр. 24916. — Камінський Ф.Т. Дослідницькі екскурсії по Миколаївщині. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі — НА ІА НАНУ), ф. 2, спр. 120, арк. 3—35. — Семенов-Зусер С.О. Опис гробниць. Ольвійський некрополь (розкопки в 1920 р.). НА ІА НАНУ, ВУАК / Миколаївський музей, ф. 6 «1926», спр. 116/47, 3 арк. — Камінський Ф.Т. Звіт про діяльність музею 1924—1925 р.
- НА ІА НАНУ, ВУАК / О, ф. 17 «1925», спр. 67, арк. 23—35. — Шугаєвський В.О. Охорона території Ольвії.
- НА ІА НАНУ, ВУАК / О, ф. 17 «1927», спр. 263, арк. 22—40. — Дложевський С.С., Мещанінов І.І., Камінський Т.Т. Попередня інформація про археологічні розкопки в Ольвії р. 1927.
- Оксман Е. Невиданий лист І.П. Бларамберга про Ольвію / Е. Оксман // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 178—179.
- Охрана пам'яток історії та культури в Росії. XVIII — начало XX вв. — М., 1978. — 356 с.
- Постанова Про охорону стародавньої Грецької колонії «Ольвії»: Постанова РНК УРСР від 31.05.1924 р. // Законодавство про пам'ятники історії та культури : Збірник нормативних актів / Під ред. О.Н. Якименка. — К., 1970. — С. 236—237.
- Про охорону залишків старогрецького міста Ольвії: Постанова РНК України від 13 вересня 1921 року // Законодавство про пам'ятники історії та культури: Збірник нормативних актів / Під ред. О.Н. Якименка. — К., 1970. — С. 235—236.
- Про передачу державного історико-археологічного заповідника «Ольвія» до Академії наук УРСР. Від 29 липня 1938 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917—1959 р.: [В 2-х т.]. — Т.1. : (1917—червень 1941 рр.). — К., 1960. — С. 757.
- Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури РАН (далі — РА ІМК РАН), ф. 2 «1924», спр. 100, арк. 12—21. — Камінський Ф.Т. Лист Б.В. Фармаковському від 10 липня 1924 р.
- РА ІМК РАН, ф. 1 «1911», спр. 3, арк. 3—8. — Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.
- РА ІМК РАН, ф. 1 «1911», спр. 314, арк. 15—31. — Крисін Г.П. Щоденник некрополя.
- РА ІМК РАН, ф. 1 «1912», спр. 3, арк. 9—12. — Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.
- РА ІМК РАН, ф. 1 «1912», спр. 379, арк. 12—28. — Крисін Г.П. Ольвія. Некрополь.
- РА ІМК РАН, ф. 1 «1913», спр. 3, арк. 13—19. — Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.
- РА ІМК РАН, ф. 1 «1913», спр. 404, арк. 21—36. — Крисін Г.П. Щоденник розкопок, проведених на некрополі Ольвії.

- РА ИМК РАН, ф. 1 «1914», спр. 3, арк. 20—24. — Крисін Г.П. Свідोцтво на попередні розкопки в Ольвії.
- РА ИМК РАН, ф. 1 «1915», спр. 3, арк. 25—29. — Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.
- Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР / И.В. Фабрициус. — К., 1951. — Вып. 1. — 131 с.
- Славин Л.М. Основные этапы изучения Ольвии / Л.М. Славин // Записки Одесского археологического общества. — Одесса, 1960. — Т. 1 (34). — С. 47—60.
- Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский / Т.И. Фармаковская. — К., 1988. — 215 с.
- Фармаковский Б.В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1925 г. / Б.В. Фармаковский // Сообщения Российской Академии истории материальной культуры. — Л., 1926а. — Т. 1. — С. 171—192.
- Фармаковский Б.В. Ольвийская экспедиция (1926) / Б.В. Фармаковский // Сообщения Российской Академии истории материальной культуры. — Л., 1926б. — Т. 1. — С. 309—314.
- Фармаковский Б.В. Розкопування Ольвії р. 1926. Звіт (з двома планами й 60 фотознімками) / Б.В. Фармаковський. — Одеса, 1929. — 74 с., іл., [2] вкл. арк. з мап.
- Харлампович П.В. Матеріяли з археології та історії Первомайщини / П.В. Харлампович // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 65—85.
- Цветаев Г. Геліністичне поховання: З розкопів некрополя Ольвії року 1928) / Г. Цветаев // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 87—95.
- Штейнванд Г.Д. Кизикський гект Одеського Історико-Археологічного Музею в зв'язку з електроновим карбуванням м. Кизика взагалі / Г.Д. Штейнванд // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 7—24
- Штерн Э.Р. О новейших раскопках в г. Аккермане и на острове Березани / Э.Р. фон Штерн // ЗОО-ИД. — Одесса, 1901. — Т. 23. — С. 88—91.

М.Ю. Ласинская

ИССЛЕДОВАНИЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ
НИЖНЕГО ПОБУЖЬЯ УЧЕНЫМ
СООБЩЕСТВОМ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ
В ПЕРВОЙ ТРЕТИ ХХ ст.

В статье освещается роль краеведческой работы в формировании отечественной археологической науки в первой трети ХХ ст.; анализ археологических исследований в рамках региональных краеведческих и научных обществ при ВУАН (Одесского, Николаевского и Херсонского), а так же системы краеведческих музеев (Николаев, Херсон, Одесса) и созданных при них обществ любителей старины. Определено состояние системы охраны археологических памятников. Выделено значение вклада отдельных представителей науки в археологическое исследование края в первой трети ХХ ст. Проанализировано их научное наследие.

M. Lasinska

RESEARCHING OF
ARCHAEOLOGICAL SITES IN LOWER
POBUZHYA BY SCIENTIFIC SOCIETY
OF SOUTH UKRAINE IN THE
FIRST THIRD OF THE XX c.

The article highlights the role of local history in the formation of national archaeological science in the first third of the twentieth century. Author analyzes the archaeological research in the framework of regional lore and scientific societies for YUAN (Odessa, Mykolaiv and Kherson); museums (Mykolaiv, Kherson, Odessa) and antiquity societies. Paper defines the system of archaeological sites protection. It clarifies the status of conservation and determines the contribution of individual representatives in archaeological research area in the first third of the twentieth century.

Р.О. Литвиненко

НОВОБУДОВНА АРХЕОЛОГІЯ В ДОНБАСІ: ЕТАПИ, ДОСЛІДНИКИ, ДОСЯГНЕННЯ

Нарис присвячено історії так званої «новобудовної доби» в археології Східної України. Висвітлюються основні віхи цього процесу, оцінюються головні науково-практичні результати.

К л ю ч о в і с л о в а: історія археології, новобудовна експедиція, методика розкопок, підготовка кадрів, Україна, Донбас.

Новобудовні археологічні дослідження на теренах сучасної України своїм корінням сягають ще російсько-імперських часів. Досить згадати такий епізод, як розкопки О.Л. Бертьє-Делагардом 1891—1895 рр. на Карантинній горі античної Феодосії під час будівництва тамтешнього порту [Петрова, 2000, с. 24—26] та інші приклади.

Початок новобудовної археології в Україні радянських часів припадає на великі індустріальні будівництва довоєнного часу, перш за все роботи в зоні Дніпробуду (1927—1932 рр., загальне керівництво Д.І. Яворницького), БоГЕС на Південному Бузі (1930—1932 рр., керівн. Ф.А. Козубовський) тощо [Горішній, та ін. 1987, с. 67; 60 років 1994, с. 5]. Серед цих ранніх новобудовних розкопок виділимо й дослідження М.О. Макаренком ґрунтового нео-енеолітичного могильника і курганів на місті «Азовсталі» та в інших районах Маріуполя (1930—1933 рр.), а також курганів неподалік «Азотного заводу», в околицях м. Сталіне — наразі Донецька (1930) [Макаренко, 1930; Кучугура, 2007; Усачук, 1990]. Але то все були окремі епізоди, хоча подекуди й масштабні.

Власне ж новобудовна доба в Україні припадає на другу половину ХХ ст., коли відбувалися грандіозні за масштабами і почасти не менш шкідливі за екологічними наслідками та історико-культурними втратами роботи по зведенню каскаду дніпровських водосховищ, а також в

зонах спорудження гідромеліоративних систем, рідше — різноманітних комунікацій, кар'єрів і шахт, що охопили переважно південні степові області тодішньої УРСР: Одеську, Миколаївську, Херсонську, Кримську, Запорізьку, Дніпропетровську, Донецьку, Ворошиловградську (нині Луганську), а також прилеглі до них лісостепові райони Харківської, Полтавської, Черкаської, Кіровоградської областей [докладніше див. Горішній та ін., 1987, с. 67—69]. Ця «новобудовна епопея» тривала до початку 1990-х рр. і після розвалу СРСР у більшості регіонів, якщо не зійшла нанівець, то доволі швидко набула епізодичного характеру.

Схід України був охоплений новобудовним бумом від початку 1970-х рр. і тривав понад два десятиріччя. Перші новобудовні експедиції з'явилися на Луганщині (тодішня Ворошиловградська обл.). Перше десятиріччя робіт у цій області цілком пов'язане з дослідженнями експедицій Інституту археології АН УРСР (далі — ІА АН УРСР). У 1971 р. було створено Сіверськодонецьку експедицію, яка проіснувала 11 років (до 1981 р. включно) у різних структурно-кадрових конфігураціях і на чолі з різними начальниками — М.М. Чередниченком (1971—1972), С.Н. Братченком (1973, 1975), М.І. Гладких (1973—1974), І.О. Післарієм (1976—1981)¹.

1. Протягом 1971—1973 рр. ця новобудовна експедиція у наукових публікаціях і тогочасних офіційних документах ІА АН УРСР паралельно називається і Сіверськодонецькою (як варіант — Сіверсько-Донецька) і Ворошиловградською. Втім С.Н. Братченко уточнює, що перша зі згаданих назв відповідає польовому сезону 1971 р., а друга — 1972 р., що відбулося у відповідних шифрах польової документації [Братченко, 2009, с. 137]. Натомість інший учасник тих подій, І.О. Післарій (Й. Пислару), у своїх спогадах подає

Ще одна потужна експедиція ІА АН УРСР — Донецька — працювала на теренах Луганщини під керівництвом С.Н. Братченка протягом 1977—1980 рр. За десятиріччя масштабних розкопок академічних новобудовних експедицій лише на Луганщині, за деякими даними, було розкопано понад півтисячі курганів, а також різною мірою досліджено розкопками декілька поселень, виявлено розвідками чимало пам'яток від палеоліту до середньовіччя [для порівняння див.: Братченко, 1989, с. 27].

Важливим надбанням новобудовної доби, окрім власне величезного масиву накопичених археологічних джерел, слід вважати набутий досвід з методики польових археологічних робіт. Методиці розкопок могил-курганів неабияку увагу приділяв безперечний лідер східноукраїнської новобудовної археології досліджуваного періоду С.Н. Братченко, підходячи до неї не лише відповідально, а й творчо, як справжній митець у своїй справі [Братченко, 1985; Отрощенко, 2011, с. 6]. Серед методичних норм і know how, що їх було впроваджено як систему експедиціями під орудою С.Н. Братченка та І.О. Післарія, можна назвати використання топографічних планів могильників і окремих курганів, повне розкриття курганного насипу, розкопки методом паралельних траншей з використанням бульдозерів і скреперів, фіксація частих стратиграфічних перетинів (зокрема й дзеркальних їхніх розворотів), відстань між якими визначається шириною ножа/ковша землерийних механізмів (2,5—3 м), а по-можливості й проміжних профілів (через 0,5—1,5 м), використання компресорів для розчистки кам'яних підкурганних конструкцій та насосів для дослідження об'єктів на рівні ґрунтових вод, обов'язкова фіксація всіх розкритих об'єктів і речових матеріалів у відповідних масштабах (плани і перетини курганів щонайменше 1:50, поховань — 1:10, з додатковими збільшеними кресленнями деталей насипів/брівок і поховань, для «мікрооб'єктів» останніх — навіть у масштабі 1:1), укладання багаторівневих планів курганів (за кількома стратиграфічними горизонтами) тощо. Нормою і правилом для цих експедицій було максимальне збирання антропологічного, археозоологічного та іншого природно-органічного матеріалу, який, на думку С.Н. Братченка, мав надати результати у майбутній перспективі, зокрема через мікроаналізи решток, а також залученням недоступних на той час даних

дещо відмінну інформацію, відповідно якої передчею експедиції був створений 1970 р. експедиційний загін на чолі з к.і.н. М.М. Чередниченко (дисертацію М.М. Чередниченко захистив 1973 р. — РЛ), постійно діючу ж Сіверсько-Донецьку експедицію було створено 1972 р., а свої дослідження вона розпочала лише 1973 р. [Пыслару, 2010, с. 7]. Здійснена нами перевірка останньої інформації через наукові звіти і накази, що зберігаються в архіві ІА НАНУ, виявила її необ'єктивність у частині хронології та деяких фактів.

аерофотозйомки [Пыслару, 2010, с. 7—8; Литвиненко, 2011, с. 189—190]. Не дивно, що наукові звіти згадуваних східноукраїнських експедицій ІА АН УРСР були одними з найкращих в республіці, і не тільки в ній [див. про це: Бочкарев, 2011, с. 11].

У лавах академічних експедицій пройшли кваліфіковану підготовку, яку слушно і шанобливо називають «польовою школою С.Н. Братченка», чимало молодих археологів, а також студентів, що згодом професійно пов'язали себе з археологією. Серед них назвемо імена таких знаних дослідників, як Ф.Р. Балонов, Я.П. Гершкович, О.Р. Дубовська, К.І. Красильников, В.К. Кульбака, Б.Ю. Міхлін, В.Г. Самойленко, О.М. Смирнов, С.М. Санжаров, А.М. Усачук, М.Л. Швецов тощо [див. про це: Братченко, 1989, с. 27; Литвиненко, 2001, с. 189; Санжаров, 2011, с. 5] Показово, що здобутий досвід ці фахівці пізніше реалізовували у проведений самостійних розкопок і поширювали в археологічному середовищі. Скажімо, «братченківську» методику розкопок курганів і підготовки наукових звітів запровадив у практику новобудовної експедиції Донецького університету С.М. Санжаров, у результаті чого до неї долучився тамтешній науковий колектив, зокрема й автор цих рядків.

Так сталося, що на зламі 1970—80-х рр. внаслідок певних суб'єктивних обставин обидві експедиції ІА АН УРСР — Донецька і Сіверсько-донецька — припинили своє існування. Створена порожнина мала бути терміново заповнена. Спроба зробити це за рахунок експедиції Донецького університету, яка один польовий сезон (1981 р.) вимушена була досліджувати кургани на півдні Ворошиловградської обл., була лише тимчасовим виходом із ситуації, який дозволяв шукати нового виконавця робіт.

Таку роль перебрав на себе колектив новобудовної експедиції Київського держуніверситету, який протягом наступних тринадцяти років (1982—1994) здійснював розкопки курганів на новобудовах Луганщини під загальним керівництвом М.М. Бондаря (1982—1983) та І.С. Піоро (1983—1994). Окрім І.С. Піоро, дослідження провадили також Б.О. Антоненко, Л.Г. Самойленко та М.О. Чмихов. За період робіт експедицією КДУ було розкопано 136 курганів, в яких досліджено 476 поховань різних епох.

У Донецькій обл. новобудовний період починається роботами Донецької експедиції ІА АН УРСР, що працювала тут спочатку під орудою В.М. Даниленка (1974—1975 рр.), а потім О.С. Беляєва (1976). Чималі об'єми новобудовних робіт у Донецькому Приазов'ї зумовили епізодичне залучення до їхнього виконання спеціально створеної Другої Сіверськодонецької експедиції ІА АН УРСР на чолі з С.Н. Братченком (1976), а наступними роками (1977—1978) — окремих загонів очолюваної С.Н. Братченком Донецької експедиції, основний об'єм робіт якої, як зазначалося, припадав на Луганщину, а також

експедиції Київського університету, що досліджувала кургани на трасі спорудження другої черги каналу Дніпро-Донбас (1980—1981).

З огляду на подальше зростання меліоративного будівництва на Донеччині й неможливість розпорошення зусиль київських академічних експедицій, виникла необхідність залучення до цієї справи нового виконавця, функції якого перебрав на себе Донецький держуніверситет. Перша спроба університету долучитися до розкопок у зонах спорудження іригаційних систем у 1976 р. була невдалою, адже розкопки 9 курганів з понад сорока похованнями бронзового віку і середньовіччя залишилися беззвітними [Косиков, 1977]. 1978 р. у Донецькому університеті було створено постійно діючу науково-дослідну групу, яка проводила новобудовні археологічні розкопки до 1992 р. Науковими керівниками цього колективу в різні роки були А.О. Моруженко (1978—1985, 1987—1991), Т.О. Шаповалов (1985—1987), В.О. Посредніков (1990—1996). «Польовими командирами» (начальниками експедицій) виступали О.І. Привалов (1978, 1987), В.О. Посредніков (1979—1981), Н.П. Зарайська (1982—1983), С.М. Санжаров (1984—1986), Д.П. Кравець (1987—1992). У складі групи в різні роки працювали такі археологи, як В.К. Гриб (1978—1982), О.Р. Дубовська (1984), О.В. Євлевський (1983—1996), Р.О. Литвиненко (1986—1992), В.А. Підобід (1984—1988), Т.М. Потьомкіна (1978—1996). За період існування експедиції її співробітниками досліджено до 300 курганів, що містили близько 1100 поховань від пізнього енеоліту до середньовіччя [Косиков, Литвиненко, 1997, с. 16].

Однією з актуальніших і водночас болючіших проблем новобудовної археології України взагалі, та її Донецько-Луганської частини зокрема, була і залишається справа публікації здобутих важкою фізичною та інтелектуальною працею джерел. Публікувати матеріали паралельно з проведенням охоронних робіт марно було й сподіватися — бракувало часу і самих можливостей на такі видання. Втім, окремі, як правило випадкові й несистемні, приклади мали місце. Серед них можна назвати збірки, що видавали окремі матеріали, здобуті експедиціями ІА АН УРСР [Вильнянские курганы, 1977; Древности Поингуля, 1977; Курганы юга Днепропетровщины, 1977; Археологические памятники, 1980; Курганы степного Крыма, 1984; Древнейшие скотоводы, 1987; Новые памятники ямной, 1988]. Але то були краплі в морі накопаного матеріалу. Позитивним винятком з цього правила можна вважати єдину на той час серійну збірку, яку за ініціативою і безпосереднім керівництвом та участю І.Ф. Ковальнової від 1977 р. видавали, і продовжують видавати, археологи Дніпропетровського університету. Східноукраїнська ж новобудовна археологія тривалий час майже не публікувала накопичені нею матеріали, якщо не брати до уваги поодинокі статті 1980-х рр.

Своєрідним проривом у цьому сенсі можна вважати започаткування 1992 р. колективом новобудовної експедиції Донецького університету серійного видання «Донецький археологічний збірник» (ред. В.О. Посредніков, П.В. Добров, Р.О. Литвиненко) [Донецкий археологический, 1992—2011], за двадцятиріччя існування якого побачили світ 15 випусків. Майже одночасно почав виходити також серійний «Археологический альманах» Донецького обласного краєзнавчого музею (ред. О.В. Колісник), окремі випуски якого містили матеріали новобудовних розкопок [Археологический альманах 1994; 1998; 2001; 2004; 2011]. Поза сумнівом, видатною подією останнього десятиліття стало започаткування ініційованого колективом наукової археологічної лабораторії «Спадщина» Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля наукової збірки «Матеріали та дослідження з археології Східної України» (ред. С.М. Санжаров), 11 чисел якої вийшло до сьогодні [Матеріали та дослідження, 2003—2011]. У згаданих, а також інших виданнях протягом двох останніх десятиріч вдалося опублікувати чимало курганних матеріалів, здобутих академічними, вишівськими та музейними новобудовними експедиціями у 1970-х — поч. 1990-х рр., які, проте, складають не більше четвертини-третьої частини здобутого.

На особливу увагу заслуговують також власне наукові відкриття великих новобудовних експедицій у Східній Україні. Наразі, без спеціальних ретельних підрахунків доволі непросто назвати як загальну кількість здобутих багаторічними розкопками курганів джерел, так і розподіл їх за окремими археологічними культурами. Проте ми спробуємо узагальнити й оцінити деякі з цих показників. Так, за нашими даними, в межах Донецької та Луганської областей лише за згадуваний період у зоні новобудов досліджено близько 50 поховань енеолітичного часу, понад 250 поховань ямної культури, до 1400 поховань катакомбної культури, понад 300 поховань бабинської культури і понад 1200 поховань зрубної культури. До них слід додати певну кількість комплексів раннього залізного віку (кіммерійських, скіфських, сарматських — кілька десятків загалом) і особливо середньовіччя. Таким чином, завдяки розкопкам великих новобудовних експедицій протягом 1970—80-х рр. лише корпус поховальних пам'яток енеоліту — бронзового віку поповнився на 3200 захоронень.

До найбільш значущих наукових результатів і наслідків цих досліджень слід також віднести: а) відкриття і дослідження нечисленних на півдні Східної Європи енеолітичних курганних і курганно-грунтових могильників, які наразі складають східну — північно-східну периферію степової надчорноморської зони [Rassamakin, 2004]; б) накопичення величезного масиву пам'яток катакомбної області, дослідження яких дозволило розробити їхню надійну періодизацію, локально-культурну

диференціацію, подати характеристику і оцінку окремих локальних/хронологічних катакомбних угруповань, визначити їхні ареали тощо [Братченко, 2001; Смирнов, 1996; Санжаров, 2001; 2010; та ін.]; в) визначення поховального обряду бабинської культури (багатоваликової кераміки — КБК) [Писларий, 1975; 1982], що стимулювало відкриття відповідних пам'яток в інших регіонах; г) виявлення в басейні Сіверського Дінця масиву пізньоабашевських (доно-волзьких) і абашевсько-зрубних (покровських) поховань [Гершкович, 1982; Литвиненко, 1985], які відповідали раніше відкритим місцевим поселенським пам'яткам, що стимулювало розробки нових концептуальних підходів щодо зрубної культурогенези [Литвиненко, 1994; Отрощенко, 2002; та ін.].

Одним із цікавих і по-своєму показових аспектів діяльності новобудовних експедицій в Донбасі є самореалізованість вихованих ними наукових кадрів, а також введення в науковий обіг здобутих матеріалів через дисертаційні дослідження. Красномовними показниками в даному сенсі, оцінку яких ми покладаємо на читача, можуть слугувати наступні дані: з приблизно 40 штатних співробітників, що пройшли польовий та науковий вишкіл згадуваних вище академічних і вишівських експедицій у Донбасі, 3 захистили докторські (з них 1 — зі суміжної тематики праісторії), а 10 — кандидатські дисертації з археології, хоча й не всі з них з «курманної» проблематики. Накопичений же в цьому регіоні протягом новобудовної доби фонд джерел став фундаментом для написання двох докторських дисертацій (одна з катакомбної, друга — з бабинської проблематики) і 8 кандидатських (2 з катакомбної проблематики, 2 — з бабинської, 2 — зі зрубної, 1 — з середньовічної, 1 — з антропології) [Гераськова, 1983; Писларий, 1983; Pâslaru, 2006; Шепель, 1985; Смирнов, 1987; Санжаров, 1991; 2007; Литвиненко, 1994; 2009; Цимиданов, 1997].

Підсумовуючи висвітлення окремих аспектів історії «новобудовної археології» на сході України, відзначимо, що цей, певною мірою легендарний період вітчизняної науки, відзначився небаченими масштабами розкопок курманних могильників, накопиченням величезного фонду джерел, підготовкою висококваліфікованих кадрів археологів-польовиків, створенням надійних підвалин і умов для успішних дослідів за різними напрямками археології та праісторії від палеометалевої доби до розвиненого середньовіччя, які, судячи з нинішнього стану української археології, є ще далеко невичерпаніми. Відтак для сучасних і прийдешніх поколінь науковців зберігається величезна дослідницька перспектива.

Археологические памятники Поингуля. — К., 1980. — 175 с.
Археологический альманах. — Донецк, 1992.
Вып. 2. — Донецк, 1993.
Вып. 7. — Донецк, 1998.

Вып. 10. — Донецк, 2001.
Вып. 14. — Донецк, 2004.
Вып. 25. — Донецк, 2011.
Бочкарев В.С. Памяти Станислава Никифоровича Братченко / С.В. Бочкарев // Материали та дослідження з археології Східної України. — № 11. — Луганськ, 2011. — С. 10—15.
Братченко С.Н. Некоторые итоги и проблемы исследования курганов / С.Н. Братченко // Археологические исследования в зонах мелиорации: итоги и перспективы их интенсификации. — Л., 1985. — С. 74—75.
Братченко С.Н. Катакомбные культуры Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья / С.Н. Братченко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. — Донецк, 1989. — С. 27—29.
Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу: у 2 ч. / С.Н. Братченко. — Луганськ, 2001. — Ч. 1. — 76 с.; Ч. 2. — 124 с.
Братченко С.Н. Миколаївські могили-кургани в низині р. Луганка / С.Н. Братченко // Материали та дослідження з археології Східної України (МДА-СУ). — № 9. — Луганськ, 2009. — С. 137—197.
Вильнянские курганы в Днепро-Днепровском Надпорожье. — К., 1977.
Гераськова Л.С. Средневековая каменная скульптура кочевников степей Восточной Европы: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Л.С. Гераськова. — К., 1983.
Гершкович Я.П. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней — поздней бронзы кургана у с. Пришиб / Я.П. Гершкович // Материали по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 71—80.
Горішній П.А. Дослідження на новобудовах України / П.А. Горішній, В.В. Отрощенко, О.Г. Шапошнікова // Археологія. — 1987. — Вип. 57. — С. 67—74.
Донецкий археологический сборник (Донецкий археологический сборник) / Дон. нац. ун-т; ред. Р.О. Литвиненко. — Донецк, 1992—2011. — №№ 1—15.
Древнейшие скотоводы юга Украины. — К., 1987. — 195 с.
Древности Поингуля. — К., 1977. — 147 с.
Косиков В.А. Исследования курганов на территории Донецкой области / В.А. Косиков // Археологические открытия 1976 г. — М., 1977. — С. 310—311.
Косиков В.А. Археология в Донецком университете / В.А. Косиков, Р.А. Литвиненко // Археология Восточноевропейской лесостепи. — Вып. 10: Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета. — Воронеж, 1997. — С. 14—19.
Курганы юга Днепропетровщины. — К., 1977. — 152 с.
Курганы степного Крыма. — К., 1984. — 116 с.
Кучугура Л.І. Дослідження видатного українського археолога М.О. Макаренка в м. Маріуполь у 1930—1933 роках / Л.І. Кучугура // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 2. — К., 2007. — С. 71—86.
Литвиненко Р.О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Р.О. Литвиненко. — К., 1994. — 21 с.
Литвиненко Р.А. Памятники покровского типа на Северском Донце / Р.А. Литвиненко // Археологические вести. — СПб., 1995. — № 4. — С. 73—82.
Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабині (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Р.О. Литвиненко. — К., 2009. — 32 с.
Литвиненко Р.О. «Курманна» археологія в житті та студіях Станіслава Никифоровича Братченка (світлої пам'яті видатного вченого) / Р.О. Литвиненко //

Донецький археологічний збірник. — № 15. — Донецьк, 2011. — С. 188—200.

Макаренко М. Маріупільський могильник / М. Макаренко. — К., 1933. — 150 с.

Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2003—2011. — № 1—11.

Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — 142 с.

Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільності: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В.В. Отрощенко. — К., 2002. — 33 с.

Петрова Э.Б. Античная Феодосия: История и культура / Э.Б. Петрова. — Симферополь, 2000. — 263 с.

Писларий И.А. О двух культурно-хронологических группах погребений о срубках бассейна Северского Донца / И.А. Писларий // Новейшие открытия советских археологов: В 3-х ч. — К., 1975. — Ч. 1. — С. 89—91.

Писларий И.А. О методе проверки однородности массива археологических памятников / И.А. Писларий // Новые методы археологических исследований. — К., 1982. — С. 169—193.

Писларий И.А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: автореф. дис. ... канд. ист. наук / И.А. Писларий. — М., 1983. — 22 с.

Пыслару И. В.Г. Самойленко и его роль в исследованиях Северско-Донецкой экспедиции ИА АН УССР / И. Пыслару // Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы. — Луганск, 2010. — С. 7—10.

Санжаров С.Н. Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья / С.Н. Санжаров. — Луганск, 2001. — 171 с.

Санжаров С.Н. Катакомбная культура на территории Северо-Восточного Приазовья: автореф. дис. ... канд. ист. наук / С.Н. Санжаров. — К., 1991. — 18 с.

Санжаров С.М. Східна Україна на рубежі середньої — пізньої бронзи: автореф. дис. ... доктора іст. наук / С.М. Санжаров. — К., 2007. — 33 с.

Санжаров С.Н. Восточная Украина на рубеже эпох средней — поздней бронзы / С.М. Санжаров — Луганск, 2010. — 488 с.

Санжаров С.М. Пам'яті Станіслава Никифоровича Братченка / С.М. Санжаров // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — № 11. — Луганськ, 2011. — С. 4—6.

Смирнов А.М. Катакомбные культуры Северского Донца: автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.М. Смирнов. — Л., 1987. — 24 с.

Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце / А.М. Смирнов. — М., 1996. — 182 с.

Циміданов В.В. Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільноти (за матеріалами поховальних пам'яток Східної України): автореф. дис. ... канд. іст. наук / В.В. Циміданов. — К., 1997. — 22 с.

Шепель Е.А. Население бассейна Северского Донца в эпоху энеолита-бронзы по антропологическим данным: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Е.А. Шепель. — К., 1985. — 18 с.

60 років Інституту археології НАН України. — К., 1994. — 139 с.

Усачук А.Н. Н.Е. Макаренко: срубные материалы / А.Н. Усачук // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. — Луганск, 1990. — С. 114—117.

Pâslaru I. Cultura Delacău-Babino / I. Pâslaru. — Mangalia, 2006. — 278 p.

Rassamakin Y.Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Grdber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. / Y.Ja. Rassamakin // Archdologie in Eurasien. — Bd. 17. — Mainz, 2004. — T. I. — X, 234 S., 137 Abb.; T. II. — VIII, 278 S., 546 Taf.

Р. А. Литвиненко

НОВОСТРОЕЧНАЯ АРХЕОЛОГИЯ В ДОНБАССЕ: ЭТАПЫ, ИССЛЕДОВАТЕЛИ, ДОСТИЖЕНИЯ

Очерк посвящен истории так называемой «новостроечной эпохи» в археологии Восточной Украины, которая охватывала 1970-е — начало 1990-х гг. Освещаются основные вехи этого процесса, задействованные в нем академические и вузовские экспедиции, оцениваются главные научно-практические результаты и последствия этой археологической эпопеи. Отмечается, что этот период отечественной науки отмечен масштабными исследованиями, накоплением огромного фонда источников, подготовкой высококвалифицированных кадров археологов-полеводов, созданием базы и условий для успешных исследований по различным направлениям археологии и преистории.

R. Litvinenko

SAVING ARCHAEOLOGY IN THE DONBAS: STAGES, RESEARCHERS, ACHIEVEMENT

The paper is devoted to history of «an epoch of new buildings» in archeology of Eastern Ukraine. It covers 1970th — the beginning of 1990th. The basic marks of this process along with academic and high school expeditions are covered. This period is marked by large-scale research national-level, training of highly qualified archaeologists, database creation and the conditions for successful research in various fields of archeology

Т. В. Лозниця

ХОДОСІВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС ЯК ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК

Публікація присвячена Ходосівському археологічному комплексу як базі проходження археологічної практики студентів українських вищих навчальних закладів і підготовки молодих спеціалістів-археологів. Характеризується система проведення археологічної практики: її мета та завдання. Розглядаються перспективи подальшого розвитку означеного дослідницького осередку.

К л ю ч о в і с л о в а: підготовка дослідників, археологічні пам'ятки, Ходосівський археологічний комплекс, Північна постійно діюча експедиція, археологічна практика.

До розташованої у південних київських передмістях групи пам'яток археології разом з об'єктами культурної спадщини нового і новітнього часу не раз зверталися дослідники. Ходосівський археологічний комплекс вже багато років є об'єктом наукових досліджень і базою для навчально-виробничої практики історичних факультетів вишів України.

Непересічний комплекс пам'яток складається з: унікального Великого Ходосівського (Кругликівського) городища раннього залізного віку — пам'ятки національного значення; городища скіфської доби, зарубинецької культури, давньоруського часу; ділянок валів раннього залізного віку та давньоруської доби, що становили із вказаними городищами одну систему оборони; багат шарового поселення доби мезоліту — XVII—XVIII ст.; слов'янського поселення; двох поселень раннього залізного віку; двох багат шарових поселень ранньозалізного і слов'яно-руського часу; двох поселень раннього залізного віку та давньоруського часу; поселення давньоруського часу; багат шарового поселення ранньозалізного,

давньоруського і пізньосередньовічного часу; двох поселень епохи бронзи, раннього залізного віку та давньоруського часу; курганів доби раннього залізного віку. Значення комплексу далеко не обмежується масштабами області.

Своєрідність історичного рельєфу та природного ландшафту, історико-культурна значимість розташованих біля Ходосівки пам'яток, їх науковий, експозиційний, культурно-освітній і виховний потенціал дають можливість організувати тут справжній осередок науки, культури, туризму і просвітництва.

До означених пам'яток вже неодноразово звертались дослідники, доказом чому є численні статті, монографічні дослідження, тези на наукових конференціях різного рівня. Перші літературні згадки про об'єкти культурної спадщини навколо Ходосівки, зокрема «Кругле» городище, укріплене валом і ескарпом, а також «таємничий вал» на захід від села належить іще до XIX ст.; здійснено було і опис «Великого» городища та окремих ділянок валів навколо [Похилевич, 1864, с. 34]. Дещо пізніше з'являються і детальніші наукові характеристики городищ та «Змійових» валів [Антонович, 1884, с. 357; Антонович, 1895, с. 23, 134]. Візуально вираженим пам'яткам — валам та укріпленням городищ — присвятив публікації також Л.П. Добровольський [Добровольський, 1909, с. 13—18].

З середини XX ст. регіон почав вивчатися співробітниками експедиції «Великий Київ»: «Кругле» та «Велике» городища досліджувались Н.В. Лінкою, І.В. Фабріціус та Є.Ф. Покровською. Незабаром до зарубинецьких шарів «Круглого» городища звернулась Є.В. Махно. До означеного періоду відноситься відкриття В.М. Даниленком у 1950 р. поселення

Робота студента-практиканта на гончарному крузі який розташований на експериментальній базі Північної експедиції

Ходосівка-Діброва; в 1960, 1966 та 1969 рр. дослідником продовжено розкопки і вивчено тут ще кілька об'єктів; на результати цих робіт не раз зверталась увага фахівцями. Як підсумок — деталізовано культурно-стратиграфічну характеристику пам'ятки і загалом розроблено культурно-хронологічну періодизацію старожитностей Подніпров'я I тис. У 1979 р. поселення обстежувалося Середньодніпровською ранньослов'янською експедицією (керівник — Є.В. Максимов). Під керівництвом Н.С. Абашиної протягом 1988—1989 рр. було продовжено роботу на пам'ятці. Розкриті об'єкти, в ході роботи пов'язані з різними культурно-хронологічними періодами: добою бронзи; скіфським часом; пізньозарубинецьким, київським; знайдено також давньоруську кераміку XII ст. Особливості поселення, як однієї з базових пам'яток були проаналізовані в дисертації Н.С. Абашиної, а загалом результати робіт стали широко відомими і використані при написанні спеціальних та узагальнювальних праць, вузівських підручників. Пам'ятка обстежувалась також у 1991 та 2000 роках.

Внаслідок досліджень Ходосівського археологічного комплексу за весь час, отримані наукові результати, які збільшили рівень знань про історію нашої країни. Вони відносяться до питань розвитку матеріальної і духовної культури, торгівлі, будівництва, ремесла, сільсько-го господарства, військової справи тощо.

Нові широкомасштабні роботи на поселенні були розпочаті Північною постійно діючою експедицією (керівник — І.А. Готун) у 2003 р.; і тривають до сьогодні. Стосовно різночасових поселень і городищ навколо с. Ходосівка Північною експедицією Інституту археології НАН України ведеться активна робота, спрямована на створення тут охоронюваної археологічної території, наукова концепція якої уже пройшла апробацію [Акуленко, 2007; Готун, 2004, С. 13—22].

Головним завданнями експедиції є проведення польових, камеральних, кабінетних досліджень, введення отриманих результатів до наукових робіт, популяризація історико-культурної спадщини.

Разом з розкопками експедицією проведено роботи по натурному моделюванню давніх процесів і технологій: створено діючі реконструкції гончарного кола, гончарного і металургійного горен, споруди лісохімічних промислів, здійснено вдосконалення гончарного горна, виготовлення і випал посуду, добування смоли та дьогтю ямним та корчажним способом, випал деревного вугілля.

З моменту створення стаціонарної експедиції вона слугує базою для навчально-виробничої практики студентів-істориків НПУ ім. М. Драгоманова, НаУКМА, КНУ імені Тараса Шевченка, Київського Славістичного університету та інших вишів країни.

Навчальними програмами всіх історичних факультетів передбачена польова археологічна практика. Майбутні вчителі і викладачі історії, історики, музеєзнавці повинні хоч раз в житті побувати в археологічній експедиції і взяти участь у дослідженнях. Висловлений свого часу А.В. Арциховським постулат «Археологія — это история, вооруженная лопатой» не втрачає актуальності і в наші дні. Експедиція надає змогу студентам доторкнутися до живої історії, отримати не тільки навчальні знання, а й приєднатися до наукового пошуку, відчутти радість відкриття.

Метою польової археологічної практики є закріплення та поглиблення теоретичних знань з курсу «Основи археології» для студентів; надбання навичок пошуку та досліджень різних типів археологічних пам'яток; ознайомлення на практиці з методикою польових і камеральних робіт під час археологічних розвідок та розкопок; ознайомлення з правилами ведення основних видів польової

документації; опанування основ забезпечення життєдіяльності у польових умовах. Практика передбачає формування у студентів дбайливого ставлення до пам'яток культурної спадщини, їх раціонального використання.

Студенти після закінчення терміну практики набувають знань з історії становлення сучасної методики польових археологічних досліджень в Україні та світі; про основні типи археологічних пам'яток, їх топографію та специфічні ознаки; основні сучасні методики проведення археологічних розвідок та розкопок; сучасні методи фіксації під час археологічних польових робіт; основні процедури первинного камерального опрацювання рухомих артефактів; методики реставрації та консервації як рухомих, так і нерухомих пам'яток; основні вимоги до складання звіту про польові археологічні дослідження.

Студенти повинні вміти: опрацюючи тематичну літературу, самостійно збагачувати свій науковий і творчий потенціал, застосовувати прогресивні та раціонально виважені методи оволодіння знаннями; застосовувати отримані практичні знання і навички під час проведення польових археологічних досліджень.

Крім того, під час проходження практики студенти глибше знайомляться з історією регіону, проблематикою досліджень конкретного історичного періоду і відповідних археологічних культур. У них закріплюються навички щодо використання археологічного матеріалу з метою ілюстрування ходу історичного процесу.

Для розуміння історичного процесу різних епох, від кам'яної доби до другої світової війни, майбутньому вчителю історії чи музейнику Ходосівський археологічний комплекс стане

вдалим вибором завдяки багатоструктурності елементів, широкому хронологічному діапазону пам'яток у своєму складі.

Студент-практикант має змогу за час практики взяти участь у розкопках різних археологічних епох та розвідкових роботах. Зокрема, у 2011 р. велись роботи на таких пам'ятках як, багатошарове поселення між Ходосівкою та Лісниками (мезоліт — XVII—XVIII ст.), селища Ходосівка-Рославське (неоліт, період палеометалів, Київська Русь та монгольсько-литовська доба), Ходосівка — Вечірній ліс (Київська Русь та доба бронзи). Експедиція надає унікальну змогу познайомитися з експериментальною археологією та навіть взяти участь у натурному відтворенні давніх об'єктів, процесів і технологій. Наприклад, бажаючи має змогу власними руками виготовити близький до автентичного глиняний посуд і обпалити його в горні (Див. фото на с. 157).

Під час практики студенти знайомляться з методами музеєфікації і музейною презентацією археологічного матеріалу на прикладі виставки матеріалів Північної експедиції «Старожитності між Ходосівкою та Лісниками» в с. Ходосівка, експонуванням археологічних пам'яток *in situ*.

В результаті практики на Ходосівському археологічному комплексі студенти знайомляться з основними різновидами польових досліджень (розвідки та розкопки) різних типів археологічних пам'яток; опановують методи розбивання розкопів (шурфів, траншей) та специфіку проведення земляних робіт на різних типах археологічних пам'яток; засвоюють навички дослідження культурного шару та заповнення об'єктів (будівель, господарчих ям, тощо) (Див. фото внизу на с. 158); знайомляться на практиці зі способами фіксації археологічного

Дослідження культурних нашарувань розкопу студентами під час археологічної практики

матеріалу, правилами ведення польової документації (і мають змогу навчитися самостійно вести польовий щоденник); опановують методику первинної камеральної обробки різних категорій археологічного матеріалу та складання польових описів.

Співробітниками експедиції розроблено пізнавально-екскурсійні маршрути на пам'ятки археології (Велике городище ранньозалізного і давньоруського часу, Кругле — скіфсько-зарубинецько-давньоруське), промислової історії і архітектури (інженерні споруди недобудованої залізниці початку ХХ ст., героїчної оборони Києва (оборонні споруди 1930-х рр. — пам'ятки періоду Великої Вітчизняної війни, що входять до «Поясу бойової слави міста-героя Києва»).

За дев'ять польових сезонів, а саме з 2003 по 2011 роки на базі Ходосівського археологічного комплексу пройшли археологічну практику 236 студентів-практикантів з шести вищих навчальних закладів: Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 51%, Національного університету «Києво-Могилянська академія» 29%, Київського Національного університету імені Тараса Шевченка 11%, Київського славистичного університету 7%, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди» 1%, Тюменського державного університету (Росія) 1% (рис. 1). Впродовж вказаного часу 20 студентів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова успішно пройшли також літню педагогічну практику.

За час роботи на Ходосівському археологічному комплексі, сформувались дослідники, здатні на самостійні археологічні пошуки (О.М. Казимір, А.М. Сухонос). Матеріали розкопів експедиції використані як базові у низці дипломних і магістерських робіт (М.О. Гунь, Д.М. Ковкун, О.І. Григорчук). Співавторами наукових звітів експедиції є майбутні науковці-історики, археологи. Частиину матеріалів розкопок Ходосівського археологічного комплексу введено до наукового обігу студентськими публікаціями (М.О. Гунь, О.С. Кириленко, А.А. Сорокун) [Гунь, 2011, с. 5—7; Сорокун, 2011, с. 17—19].

На базі Ходосівського археологічного комплексу відбулося професійне формування 2-х молодших наукових співробітників інституту археології НАН Ураїни (О. Казимір, О. Коваль), 2-х лаборантів Північної постійно діючої експедиції (А. Сухонос, К. Терещук), лаборанта кафедри археології та музеєзнавства університету імені Тараса Шевченка (Т. Лозниця), техника першої категорії Національного музею історії України (М. Осипенко).

Співпрацює експедиція загалом з багатьма вишами. Участь у розкопках приймали сту-

денти з Чернігова, Харкова, Одеси. Склалась традиція співпраці зі студентами, здавалось би, далекими від археології — з КНЕУ ім. В. Гетьмана, НТУ «Київський політехнічний інститут» та ін.

В культурно-освітньому і виховному напрямку роботи експедиції приділяється значна увага пропаганді знань про Ходосівський археологічний комплекс. Співробітниками прочитано лекції на присвячених Дню села загальних зборах мешканців Ходосівки, на семінарі викладачів історії та київщинознавства Києво-Святошинського району в Лісниках. До досліджень і пам'яткоохоронних заходів залучається місцева інтелігенція та молодь. Надається методична допомога викладачам місцевих шкіл та співробітникам органів місцевого самоврядування.

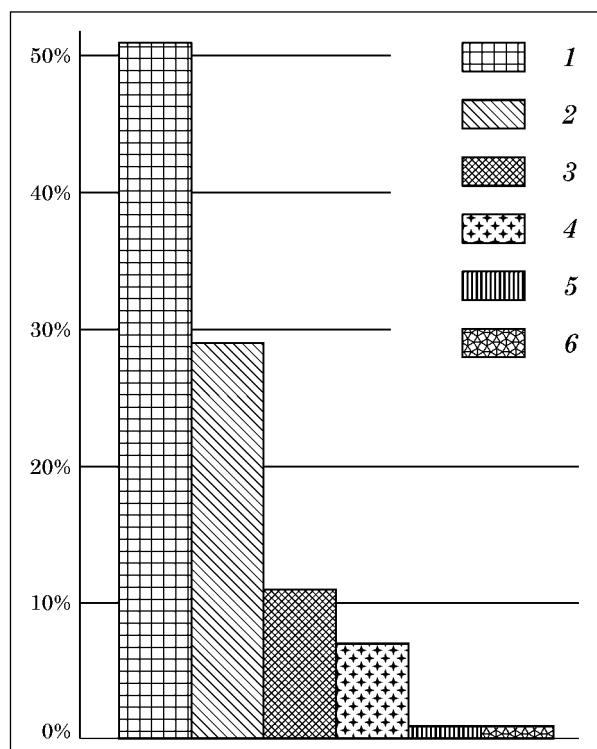

Рис. 1. Кількісне співвідношення студентів різних вишів які проходили археологічну практику на базі Ходосівського археологічного комплексу впродовж 2003—2011 рр.:

- 1 — Національний Педагогічний університет ім. М. Драгоманова;
- 2 — Національний університет «Києво-Могилянська Академія»;
- 3 — Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
- 4 — Київський славистичний університет;
- 5 — ДВНЗ Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди;
- 6 — Тюменський державний університет (Росія).

Акуленко В.І. Ходосівський археологічний комплекс: правові основи організації / В. І. Акуленко, І. А. Готун, В. В. Максимов // ПЦП. — Вип. 12. — К., 2007. — С. 99—124.

Антонович В. Змиевы валы в пределах Киевской земли / В. Антонович // КС. — 1884. — Т. VIII. — Март. — С. 355—370.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. «Древности») / В. Б. Антонович. — М.: Издание Императорского Московского Археологического Общества, 1895. — 139 с.

Гуень М.О. Керамічний комплекс давньоруського поселення Ходосівка-Рославське (за матеріалами досліджень 2010 р.) / М.О. Гуень // Дні науки історичного факультету: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції. — Вип. IV. — Ч. 6. - К., 2011 — С. 5-7.

Готун І.А. Охоронювана археологічна територія як осередок науки і просвітництва (на прикладі проекту «Ходосівський археологічний комплекс») / І. А. Готун // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 13—22.

Добровольский Л. П. Змиевы валы вблизи Киева / Л. П. Добровольский // ЧИОНЛ. — 1909. — Кн. 21. — Вып. 1/2. — Отд. 3. — С. 1—31.

Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии... / Л. Похилевич — К.: В типографии Киевопечерской Лавры, 1864. — V+763 с.

Сорокун А. Неолітичні знахідки багатопарового поселення Рославське за матеріалами досліджень 2010 р. / А.А. Сорокун. // Дні науки історичного факультету: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції. — Вип. IV. — Ч. 6. - К., 2011 — С. 17—19.

Т. В. Лозниця

ХОДОСОВСКИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ЦЕНТР

Статья посвящена Ходосовскому археологическому комплексу в качестве базы прохождения археологической практики студентов высших учебных заведений и подготовки молодых специалистов-археологов. Характеризуется система проведения археологической практики, этапы, цели и ее задачи. Историко-культурная значимость расположенных возле Ходосовки памятников, их научный, экспозиционный, культурно-образовательный и воспитательный потенциал дают возможность организовать здесь настоящий центр науки, культуры, туризма и просвещения.

T. Loznica

KHODOSIVKA ARCHAEOLOGICAL COMPLEX AS A RESEARCH CENTRE

The paper deals with the Khodosivka archaeological complex that works as a base for archaeological field school, university students and as training platform for young professionals. Author characterizes the system and goals of archaeological field school. Due to historical and cultural significance of Khodosivka researcher finds it possible to organize here scientific, cultural, educational and tourism centre.

С. Н. Ляшко

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ СПРАВОЧНАЯ БИОГРАФИСТИКА КАК СПОСОБ НАУЧНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Рассматривается состояние археологической справочной биографистики и ее возможности в создании нового знания по истории археологии в Украине.

К л ю ч е в ы е с л о в а: история, археология, биографистика.

В XXI веке одной из актуальных проблем развития научных дисциплин является создание своего собственного научно-коммуникационного пространства, что соответствует мировой практике самоорганизации науки. Это в полной мере касается истории и ее вспомогательных дисциплин. С течением времени формирование такого пространства происходило под влиянием ряда противоречивых факторов. С одной стороны, его основа состояла из гипотез, концепций, теорий и соответствующего понятийно-категориального аппарата. Это помогало овладеть внутренними законами развития исторического знания как науки, принципами формирования соответствующего научного мировоззрения, его связями с историей культуры. С другой стороны, указанные выше процессы тесно связаны с создателями и носителями конкретного научного знания, причастными к развитию цикла исторических научных дисциплин.

Одним из первых на это обратил внимание В.И. Вернадский, который считал, что успешное развитие науки невозможно без изучения, по его определению, «структуры науки» разных эпох, для чего призвана такая дисциплина, как история науки. Он писал: «Законы развития мысли человечества могут быть поняты только тогда, когда мы примем во

внимание не одну главную господствующую струю мысли данного периода, нередко шедшую по ложному пути, — но лишь тогда, когда мы охватим в наше исследование все боковые течения, некоторые из которых шли далеко впереди и вели человеческую мысль по верному пути к намеченной цели» [Вернадский, 1988б, с. 14]. Поэтому история научной мысли должна изучаться каждым новым поколением ученых заново. Знание истории науки в своей отрасли является важным фактором, который определяет отношение ученого к своей деятельности и деятельности коллег.

По мнению В.И. Вернадского, изучение научного творчества предшественников является необходимым инструментом для проникновения в новые отрасли научных знаний. Свои взгляды на роль историка науки, изучение структуры науки и ее достижений, содержания проблем и перспектив развития конкретных отраслей через биографию ученого В.И. Вернадский изложил в лекциях «Значение личности в истории науки» [Вернадский, 1988, с. 87—89], «Кант и естествознание» [Вернадский 1988а, с. 178—199], «Мысли о современном значении истории знаний» [Вернадский, 1988а, с. 213—223] и во многих других.

Историко-биографические исследования являются важной составляющей истории науки. Через биографию ученого в пределах одной научной дисциплины осуществляется анализ исторического развития идей, теорий, содержания проблем, определение перспектив развития, изучения структуры науки разных эпох, ее взаимосвязь с другими формами общественного сознания и научными дисциплинами. В этом контексте биография ученого дает возможность глубже понять законы развития

человеческой мысли, раскрыть пути и закономерности научного познания, его эволюцию. Она помогает раскрыть связь между различными явлениями, фактами, событиями, которые описывает история науки [Вернадский, 1988, с. 41]. Биография помогает оценить взаимоотношения ученого с общественной средой, преемственность в исследовательской работе, роль психологического элемента в научном творчестве и т.д. Эти мысли В.И. Вернадского остаются актуальными и через 100 лет, являясь своего рода путеводителем для историков науки.

Эту точку зрения разделял наш современник, археолог, доктор исторических наук В.Ф. Генинг. Он был убежден в том, что история формирования научного знания конкретной науки «продолжает всегда оставаться в составе функционирующей науки и оказывать активное воздействие на научную мысль на современной стадии ее развития» [Генинг, 1982, с. 4].

Одним из способов получения информации об истории археологических знаний являются немногочисленные обобщающие монографические исследования по истории археологии [Лебедев, 1992; Тункина, 2002; Платонова, 2010]. Такие работы, как правило, посвящены истории археологической мысли. История научных идей в них сочетается с историей лиц, знаковых для археологии, которые развивали археологическую науку. Украинские исследователи рассматриваются в контексте российской науки.

Другим важным информационным источником являются биографические статьи, очерки, сообщения об отдельных исследователях. Почти все археологи имеют в своем научном багаже такие работы. На их фоне биографические справочные издания более масштабны по охвату лиц, причастных к развитию археологии, приближены к хронологическим и географическим границам. Биографические справочные издания по своему целевому назначению очерчивают достаточно широкий круг лиц, которые имеют общее исследовательское поле, связаны общностью интересов, образования, профессиональными навыками, принадлежностью к научному сообществу и т.д.

Одним из первых свои соображения относительно значения биографических справочных изданий в исследовании истории археологии высказал российский историк Ю.И. Семенов. В статье «Персоналии в словарях и словари персоналий» он подчеркнул, что «необходимое условие успешной работы ученого — знание всего, что сделано в данной области как предшественниками, так и современниками. Превращение совокупности ученых, работающих в той или иной области науки, в подлинно научное сообщество предполагает знание их друг о друге. <...> Без знания того, кто есть

кто в данной научной дисциплине, ее развитие будет весьма затруднено» [Семенов, 1997, с. 160]. Биографические справочные издания через информацию в статьях/справках в соответствующей степени призваны выполнять эти задачи. Традиционно в справочных изданиях концентрируется персональная временно-пространственная информация, очерчивается круг исследовательских интересов и достижений, характеризуется научный и практический вклад исследователя. Эти сведения являются неотъемлемой частью научной коммуникации.

В общефилософском смысле научная коммуникация, если рассматривать ее в контексте функций науки как социального института, выполняет две основные задачи — внешнюю и внутреннюю. Под внешней задачей научной коммуникации мы понимаем установление особого рода взаимоотношений научного сообщества с другими субъектами общественной жизни с целью производства и применения научного знания.

Внутренние задачи научной коммуникации неразрывно связаны с механизмом функционирования и развития самой науки, формированием личности ученого, научных направлений, школ и других институциональных форм организации научной деятельности. Ибо наука как социальный институт включает в себя: ученых с их знаниями, квалификацией и опытом; разделение и кооперацию научной работы; четко отлаженную систему научной информации; научные организации и учреждения; научные школы и сообщества.

На наш взгляд, биографические справочные издания способствуют выполнению второй, внутренней функции научной коммуникации. Это касается персоналий ученых, информация о которых дает возможность характеризовать разделение и кооперацию научной работы, образование и развитие научных школ, организаций и других направлений институализации науки. Универсальные и отраслевые биографические справочные издания также обеспечивают информированность научного сообщества о развитии науки и ее представителях в различных регионах страны и за ее пределами.

Ретроспективный обзор украинской археологической справочной биографистики позволяет обрисовать современную ситуацию таким образом. Почти до начала 80-х гг. XX в. информацию относительно археологов, которые исследовали памятники на территории Украины и развивали археологическую науку в Украине и за ее пределами, можно было получить из универсальных энциклопедий — «Большой советской энциклопедии» и «Украинской советской энциклопедии». Универсальные энциклопедические издания того времени создавались с учетом цензурных ограничений

и оговорок. Во-первых, они содержат, как правило, биографические статьи о наиболее выдающихся лицах в своих областях знаний. Через определение «советский деятель» или «отечественный деятель» в дефинициях нивелируется культурно-национальная принадлежность лиц, осуществляется их полная унификация и представление миру как российских.

Среди критериев отбора биографий ученых для включения их в справочные издания имели место ограничения по социальному происхождению, эмиграции, участию в белом движении. Во-вторых, идеи, приверженцами которых были отдельные ученые, оценивались в пределах марксистской парадигмы. В практике истории науки эти подходы выражались, прежде всего, в периодизации исторической науки по формационному принципу, в научную и культурную сферу были внедрены ключевые концепции «древнерусской народности» и т. д. Как пример отметим, что биографическая статья «В.Б. Антонович» в справочниках того времени содержала обязательную оценочную характеристику ученого как «украинского буржуазно-националистического историка, археолога, этнографа, археографа» [Шевченківський словник, 1976, с. 41; УСЭС, 1988, с. 85].

Вотечественной историографии В.Ф. Генинг в монографическом исследовании «Очерки по истории советской археологии» (1982) включил именную указатель с краткими справками (до 300 знаков) о 130 «лояльных советской власти» иностранных, российских, украинских археологов и ученых, активная деятельность которых пришлась на 20-е гг. XX в.

В 1996 г. появился «Словник-довідник з археології», подготовленный Н.А. Гаврилюк [Словник, 1996]. Разделы словаря позволяют проследить историю развития археологических исследований в Украине через персоналии ведущих археологов и специалистов, которые работали «в области археологии первобытности и железного века». В следующем году вышел справочник Г.Г. Мезенцевой «Дослідники археології України» [Мезенцева, 1997], в который включено 600 коротких справок с информацией о внешней карьере ученых, их практических и интеллектуальных достижениях, которые нашли отражение в концептуальных статьях и основных публикациях об исследованных памятниках.

Начиная с 2001 г. в Украине издается «Енциклопедія сучасної України», в которой, при участии сотрудников Института археологии НАН Украины, готовятся персональные справки об исследователях археологических памятников второй половины XIX—XX вв. Справки унифицированы в соответствии с характером издания. За десять лет на буквы А — Ж было подготовлено 116 биографических справок о тех, «Кто был кто» и «Кто есть кто» в археоло-

гии. Соответствующее количество статей энциклопедия посвящено наиболее значительным памятникам, открытым и исследованным в Украине. Информацию о лицах, связанных с созданием археологического знания, археологии как науки, их практическими достижениями в исторической ретроспективе, содержит еще одно современное издание — «Енциклопедія історії України» (2003—2012, Т. 1 (А) — 6 (М)).

Новые времена отмечены информационным взрывом, что отразилось на персональном составе лиц, причастных к развитию археологической науки в Украине. В современные справочные издания вошли ранее малоизвестные, либо запрещенные, незаслуженно забытые и репрессированные историки, археологи, деятели науки, культуры, связанные с археологией. Среди них — В.Б. Антонович, Е.Н. Антонович-Мельник, П.П. Куринной, В.Е. Козловская, Д.К. Гуменная, М.Л. Эрнст и др. Биографические справки освободились от «политических ярлыков» и присущих предыдущему времени умолчаний. Характерный пример. Еще в недалеком прошлом (1972) И.Г. Шовкопляс в библиографическом указателе «Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966)» упоминал работы В.Е. Козловской (40 ссылок), В.Б. Антоновича (6 ссылок), П.П. Куринного, М.С. Грушевського (10 ссылок). Это было расценено как «серьезные идейно-политические и методологические ошибки, <...> безответственное отношение И.Г. Шовкопляса к обязанностям автора книги, о потере им политической бдительности, грубое нарушение методологических принципов классового, партийного подхода к оценке общественных явлений и личностей». Автор книги был уволен с должности заведующего отделом Археологического музея Института зоологии АН УССР, а книга была изъята из пользования [Постанова, 1973].

В 2004 г. вышло отраслевое тематическое справочное издание «Енциклопедія трипільської цивілізації» [Енциклопедія, 2004]. Его второй том содержит около 190 персоналий первооткрывателей, ученых, любителей — исследователей и популяризаторов трипольской культуры. Целевое назначение издания позволило, кроме традиционной справочной информации о представителях разных поколений, очертить творческий путь исследователей, круг интересов, перечислить и охарактеризовать исследованные ими памятники (отдельные статьи посвящены реперным памятникам, истории их исследования, находкам, научным учреждениям, музеям и т.п.), методику исследований, работы, посвященные памятникам, определить проблемы, связанные с их датировкой, идентификацией, изучением, популяризацией, музеефикацией и т.д. Тематическая направленность издания

позволила в рамках дисциплины одновременно получить информацию о памятниках, истории их исследования, смене научных парадигм в терминах, трансформации идей и т. п.

Подытоживая достижения археологической справочной биографистики, следует констатировать, что, к сожалению, такой труд в пределах археологического содружества в Украине лишь начинается.

Для уже упомянутых справочных изданий, которые появились в XXI веке, присуще наличие библиографического аппарата, который содержит список научных трудов исследователя и литературу о нем. В Украине создание научной библиографии по археологии Украины связано с именем известного археолога, доктора исторических наук И.Г. Шовкопляса [Шовкопляс, 1957; Шовкопляс, 1989; Шовкопляс, 1999]. Библиографические указатели в современной научной и библиографической практике составляют самостоятельную группу информационных изданий, объединенных кругом функциональных заданий. Особое внимание ученых к ним объясняется тем, что они являются эффективным способом информационного обеспечения науки. Научно-информационный статус отраслевых справочников позволяет оценить вклад как отдельного исследователя, так и научных и общественных организаций в научную коммуникацию исследовательской дисциплины, состояние отдельной проблемы и так далее.

В трех выпусках работы И.Г. Шовкопляса создан целостный образ достижений в археологии за 73 года. Библиография тесно связана с историографией научной дисциплины. В работу И.Г. Шовкопляса включены материалы о деятельности научных организаций, обществ, музеев, которые содействовали развитию археологии в Украине, персональному вкладу ученых и исследователей в развитие археологии, результаты практических работ и их обобщения в научных статьях и монографиях, рецензиях, работы представителей других научных дисциплин, при подготовке которых были использованы результаты изучения археологических материалов. Материал подан в системе, которая отвечает структуре науки того времени. В наше время практика издания библиографических указателей серийных археологических изданий развивается в регионах [Библиографический, 2011].

Ретроспективные отраслевые биографические справочные издания, неотъемлемой составляющей которых является библиография, в совокупности с современными методиками исследования, и информационными технологиями, открывают дополнительные возможности для разнообразных исторических, биоисториографических, социологических, просопографических и других исследований. Информация, которую содержат справочные издания, высту-

пает как коммуникативное явление и один из важных стратегических источников для исследовательских направлений, в частности, относительно:

- исследования биографий личностей (персональные истории), которые создавали дисциплинарный образ археологической науки;

- изучения жизнеописаний исследователей «второго плана» (интеллектуального окружения), которые в силу ряда причин и жизненных обстоятельств заняли конкретную нишу в своей дисциплине;

- выделения разных генераций исследователей археологических памятников и творцов научного знания, а также типов научных работников, изменение уровня профессиональной подготовки каждой генерации (образование, профессиональные навыки, традиции), изменение научных парадигм, формальные и неформальные коммуникативные связи;

- просопографических исследований, которые включают создание коллективной истории (биографии, портрета) профессионального содружества (сообществ, групп, школ), культурно-интеллектуального ландшафта науки конкретной эпохи, периода, региона;

- научного анализа интеллектуальной истории научной дисциплины, сконцентрированной в идеях, теориях, доктринах, проблемах; персонификация истории идей как средство познания исторического социума, в которых они родились, распространялись и модифицировались, поскольку без биографического измерения интеллектуальной жизни невозможно понимание самих идей;

- биоисториографических исследований, которые воспроизводят процесс конструирования исторических знаний в соответствии с ведущими идеями времени, культурного поля социума (учреждения, отдела, генерации), изменений социальной функции науки;

- форм организации труда (идейные, организационные, корпоративные); формирования научных, образовательных ячеек, исследовательских центров, научных школ;

- образования, накопления и трансляции знаний; создания профессиональных средств информации; средств интегрирования в профессиональное европейское и мировое научное пространство.

По нашему мнению, такой подход к использованию возможностей справочной биографистики способен наполнить новыми фактами наши знания об истории археологических исследований в Украине в общеисторическом контексте и способствовать созданию надежной научно-методической базы для развития этой области исторической науки. Ключевым в этом деле является создание подробного биографического словаря исследователей археологии Украины.

Бібліографічний покажчик ДСПК (1990—1997) ССПК (1999—2009): науково-інформаційне видання. — Запоріжжя, 2011.

Вернадский В.И. Труды по истории науки в России / В.И. Вернадский. — М., 1988.

Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки / В.И. Вернадский. — М., 1988а.

Вернадский В.И. О значении трудов М.В. Ломоносова в минералогии и геологии. Труды по истории науки в России / В.И. Вернадский. — М., 1988б.

Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии / В.Ф. Генинг. — К., 1982.

Енциклопедія трипільської цивілізації. Т. 2. — К., 2004.

Лебедев Г.С. История отечественной археологии 1700—1917 / Г.С. Лебедев. — М., 1992.

Мезенцева Г. Дослідники археології України. Енциклопедичний словник / Г. Мезенцева. — Чернігів, 1997.

Платонова Н.И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX — первая треть XX века / Н.И. Платонова. — СПб., 2010.

Постанова Президії Академії наук Української РСР № 354 від 12 жовтня 1973 р.

Семенов Ю.И. Персоналии в словарях и словари персоналий / Ю.И. Семенов // Общественные науки и современность. — № 1. — М., 1997.

Словник-довідник з археології / за ред. Н.О. Гаврилюк. — К., 1996.

Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII—XIX в.) / И.В. Тункина. — СПб., 2002.

УСЭС. — К., 1988.

Шевченківський словник. Т. 1. — К., 1976.

Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження в Україні (1917—1957). Огляд вивчення археологічних пам'яток / І.Г. Шовкопляс. — К., 1957.

Шовкопляс І.Г. Археология Украинской ССР. 1918—1980: Библиографический указатель / І.Г. Шовкопляс. — К., 1989.

Шовкопляс І.Г. Археологія України. 1981—1990: Бібліографічний покажчик / І.Г. Шовкопляс. — К., 1999.

С. М. Л я ш к о

АРХЕОЛОГІЧНА ДОВІДКОВА БІОГРАФІСТИКА ЯК ЗАСІБ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Розглянуто стан української археологічної довідкової біографістики. Акцентовано увагу на її потенційних інформаційних можливостях продукувати нові знання з різних напрямків вивчення історії археологічної науки в Україні. Особливо перспективними в цьому контексті видаються просопографічні, біоісторіографічні дослідження, а також дослідження, пов'язані з розвитком інтелектуальної історії наукової дисципліни.

S. Lyashko

UKRAINIAN REFERENTIAL BIOGRAPHICAL STUDIES AS A DIRECTION IN THE HISTORY OF ARCHEOLOGY AND A WAY OF SCIENTIFIC COMMUNICATION

The author examines the state of Ukrainian referential biographical studies. A focus is given to its potential information capabilities to produce new knowledge in various areas of research of the history of archeology in Ukraine. In this regards, prosopographic, biohistoriographic research as well as studies of the development of intellectual history of scientific disciplines are presented as particularly promising.

О. М. Мельникова

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЖУРНАЛИСТИКА И ИНСТИТУЦИАЛИЗАЦИЯ АРХЕОЛОГИИ В РОССИЙСКОЙ ПРОВИНЦИИ

В статье рассматривается значение опубликованных в различных провинциальных периодических изданиях вт. пол. XIX—XX вв., материалов на археологические темы как источников по истории российской археологии.

К л ю ч е в ы е с л о в а: археологическая журналистика, любительская археология, профессиональная археология, российская провинция, история археологии.

Институциональная история российской археологии в последнее время все чаще привлекает внимание историков науки [например: Смирнов, 2011]. Рассмотренная сквозь призму деятельности государственных и негосударственных учреждений, формализованные и неформальные практики работы исследователей она приобретает важное значение для современного научного сообщества, а активизация историографического и историко-научного направления в археологии свидетельствует о ее зрелости, поскольку в саморефлексии наука ищет важные точки опоры для дальнейшего саморазвития.

Предметом особого интереса археологов выступают научные события конца XIX — начала XX вв., когда в результате Великих реформ стали очевидны процессы эмансипации личности, выразившиеся среди прочего в ее активном стремлении к постижению прошлой исторической действительности, в том числе сквозь призму археологических источников. Все это привело к формированию и сосуществованию разных по целеполаганию историографических практик — научно ориентированной и социально ориентированной.

По наблюдению С.И. Маловичко, в эту эпоху «в социально ориентированной практике историописания социальные функции доминируют над научными. Социально ориентированное историописание не стремится быть нейтральным к прошлому, как того требует наука, и поддерживается и/или актуализируется историческим сознанием общества, а также навязывающей обществу «нужный» образ прошлого властью» [Маловичко, 2011].

Эти процессы были особенно наглядны в российской провинции, где в пореформенные годы стала активно формироваться археологическая традиция, своими работами поддерживавшая и расширявшая границы местного историописания. Социальная ориентированность провинциальных деятелей археологии, выражавшаяся в разных формах деятельности (от раскопок археологических памятников до материальной поддержки археологических изысканий), нашла воплощение в одном весьма интересном историографическом явлении, прежде не привлекавшем внимание историков археологии. Оно связано с тем, что при детальном ознакомлении с публикациями местных деятелей на археологические темы, обнаруживается, что подавляющее большинство работ было опубликовано на страницах провинциальной периодической печати, а, следовательно, выполнено с учетом специфики функций этих изданий: обращенностью к массовой аудитории, общедоступностью содержания, публикацией наиболее привлекательных для читателя материалов [Бокарев, 2004, с. 266].

Ученые обращают внимание на значимость профессиональных изданий для становления науки как профессии [Балзер, 2001, с. 201—

202]. Поэтому периодические издания, в которых выступали с материалами на археологические темы как хорошо подготовленные в историческом плане лица, так и любители-родиноведы, способствовали не только приращению археологических знаний, их распространению среди провинциального сообщества, но и сыграли важнейшую роль в институционализации археологии, в оформлении профессиональной культуры археологов, постепенно формулируя требования к исследовательскому поведению неопитов.

Поэтому провинциальная периодика требует детального осмысления с точки зрения становления научной археологии. Рассмотрим ее в контексте развития науки в пределах соседних Вятской и Пермской губерний. Библиографические издания обнаруживают здесь широкий спектр периодики. Так, в указателе «Русская археологическая литература. 1900—1917» среди изданий, в которых публиковались статьи на археологические темы, упомянуто 10 периодических и продолжающихся публикаций широкого социального содержания. Это — «Адрес-календарь и справочная книжка Пермской губернии», «Вятские епархиальные ведомости», «Памятная книжка и адрес-календарь Вятской губернии», «Памятная книжка и адрес-календарь Пермской губернии», «Пермские епархиальные ведомости», «Сборник материалов для ознакомления с Пермской губернией» (приложение к «Памятной книжке Пермской губернии»), «Ежегодник Пермского губернского земства», «Отчет о действиях и занятиях Вятского губернского статистического комитета», «Сборник Пермского земства».

Кроме того, в этом перечне названы и продолжающиеся издания, т.е. выходившие с определенной периодичностью, но не являвшиеся периодической печатью в строгом смысле этого слова. Будучи в некотором роде ранненаучной периодикой, они стали своеобразным прообразом будущих научных периодических изданий. Среди них 10 изданий. Это — «Записки Уральского общества любителей естествознания», «Известия Общества изучения Прикамского края», «Известия Пермского епархиального церковно-археологического общества», «Материалы для изучения Вятского края», «Материалы по изучению Пермского края», «Отчет о деятельности Кукарского образовательного общества», «Отчет о состоянии и деятельности Вятской ученой архивной комиссии», «Отчет Пермского научно-промышленного музея», «Труды Вятской ученой архивной комиссии», «Труды Пермской ученой архивной комиссии» [Русская археологическая, 2003, с. 439—452].

Как видим из этого перечня, формирующимся археологическим сообществом использовалась различная целевая аудитория,

информирование которой об археологических темах преследовало различные цели: от формирования регионального исторического сознания до организации профессиональных исследований в крае. Это отразилось на стилистике публикаций: очевидна их публицистичность. Неслучайно на страницах статей регулярно встречаются эмоциональные оценки археологических событий: «Глухой Вятский край с его вековыми лесами стоял вдали от кипучего центра политической и общественной жизни; но он был полон событий, волнуясь иногда, как море-океан. Буйные вихри общественных движений и неурядиц залетали по временам и в Вятские дебри, наполняя их своим шумом» [Шерстенников, 1890, с. 157].

Детально роль археологической журналистики в становлении профессиональной археологии в Пермской и Вятской губерниях проанализируем на примере журналов «Вятские епархиальные ведомости» и «Пермские епархиальные ведомости». Как показывает ознакомление с ними, через посредство этих изданий, наряду с другой провинциальной периодикой, археология стала приобретать собственные региональные очертания благодаря подвижнической деятельности представителей разных сословий, но в особенности, духовенства.

Журналы выходили примерно в одно время: в Вятке с 1863 г. по 1918 г., в Перми — с 1867 по 1919 г., как правило, с периодичностью два раза в месяц. Как и все «Епархиальные ведомости» в России, журналы имели два отдела — «Официальный» и «Неофициальный». Редактура осуществлялась, как в Вятке, так и в Перми в недрах местных семинарий. Редакторами неофициального отдела, как правило, являлись ректоры духовных семинарий.

Активное развитие провинциальной историографии в пореформенные годы, сформировало своеобразную библиографическую культуру, проявившуюся, среди прочего в практике регулярных публикаций библиографических обзоров и тематических указателей археологической литературы. В этой связи следует упомянуть работы священника Я. (И.) В. Шестакова: «Указатель статей по археологии, истории и этнографии Пермской губернии, помещенных в «Пермских епархиальных ведомостях» 1867—1893 гг.» [Шестаков, 1891, с. 102—107], «Указатель статей по археологии, истории и этнографии Пермской губернии, помещенных в «Пермских епархиальных ведомостях» 1867—1899 гг.» [Шестаков, 1900, с. 38—46]; «Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Пермских епархиальных ведомостях» со времени их выхода по август 1915 г.» [Шестаков, 1915]. Указатели статей на темы

археологии также были подготовлены известным земским деятелем Д.Д. Смышляевым [Смышляев, 1891, с. 102—107].

Историческая динамика развития предмета археологии не позволила ограничиться только анализом статей, упомянутых в данных указателях. Дело в том, что археологические свидетельства встречаются и внутри текстов, напрямую не связанных с темами археологии. Поэтому понадобился полный просмотр обоих изданий на предмет выявления прямых и косвенных археологических упоминаний.

Археологические наблюдения осознавались современниками как социально значимая миссия. Предметное видение археологического знания отражало нерасчлененность его специфики от других областей истории. Зачастую археология понималась достаточно узко: исключительно как церковная археология. К ней относили широкий круг источников (описания городских и сельских храмов, чтимых святынь, надгробий, колоколов), объединенных общим довольно размытым по содержанию понятием «древности».

Жанровое своеобразие археологических публикаций определялось направленностью издания. Для археологической информации, встреченной в «Официальном отделе», это, как правило, разного рода отчеты. Традиционной частью «Неофициального раздела» выступает жанр путевых заметок. Так, в одной из них автор рассуждает об известном археологическом памятнике Прикамья — Елабужском (Чертговом) городище, интерпретация происхождения которого может быть интересна и современному исследователю: «Ниже Елабуги мне показали на «Чортово городище». Это башня, начатая постройкою, но не доконченная. Когда и кем она строилась, достоверно не известно. Будто бы чорт ее начал строить, но не успел до пения петуха и, когда пропел в полночь петух, бросил. Конечно это басня, а вероятнее эту башню начал строить какой-либо древний народ, на прим. те же татары, здесь обитавшие, — как сторожевую башню на случай набегов от неприятелей» [Из путевых, 1880, с. 279].

Для «Епархиальных ведомостей» значимыми являются статьи, посвященные географо-статистическим, историческим аспектам развития региона. Так, в сочинении «Пермь и Сибирь» автор обнаруживает глубокие исторические познания относительно древнейшего прошлого края: «Что бы случилось ныне с дикой Биармией? Чем бы она заявила теперь свое экономическое и политическое существование? Далеко ли Пермь ушла бы от нынешней чуди, корелы, остяков и других диких племен, населяющих северо-восточные окраины России?» [Пермь и Сибирь, 1881, с. 80].

Понимание многообразия культур в прошлом и настоящем заставляло авторов следовать складывавшимся научным нормам их изучения. Не случайно на страницах появляются документы, исходящие из Императорской археологической комиссии. Нередко публикуются обращения ИАК, к ним прилагаются методические указания для изучения археологических объектов: «Почти во всех наших губерниях ежегодно, при распашке полей, при устройстве дорог и производстве разных других земляных работ, при обвалах речных берегов, после сильных проливных дождей или по убыли воды разлившихся рек, открываются различные древности, относящиеся к отечественной истории и жизни народов, обитавших некогда в пределах нынешней России <...> Поэтому Императорская археологическая комиссия покорнейше просит всех, кому представится случай либо самим открыть какие бы то ни было остатки древности <...>, либо узнать о находке таких вещей другими, тотчас же известить комиссию о сделанных открытиях и, если не представится каких либо особых затруднений, переслать ей и самую вещь или, по крайней мере, доставить ей подробное и обстоятельное их описание, а в случае возможности и рисунки. При этом комиссия считает долгом обратить внимание на следующие пункты: случайно открытая древность находчик не обязан уступать бесплатно, но если пожелает продать их, то получает за них соответственное денежное вознаграждение, а именно не только цену по действительной стоимости золота, серебра или того вещества, из которого они сделаны, но и особую добавочную сумму, сообразную с степенью древности и редкости найденных вещей; древности, которых находчик пожелает оставить за собою или комиссия почему либо не признает нужным приобрести, будут возвращаемы по принадлежности, с оплатою всех расходов по сему случаю; найденные древности могут быть доставлены или непосредственно в археологическую комиссию, на имя председателя ее (в С.-Петербурге), или через местные статистические комитеты, с которым она, по соглашению с Министерством внутренних дел, находится в сношениях по этому предмету» [От Императорской, 1882, с. 652—654].

В одном из номеров анонимный автор горячо доказывает провинциальному читателю значимость археологии: «Каждая переживаемая человечеством эпоха находится в непрерывной связи с прошлым, настоящее наше духовное развитие имеет свои корни и основания в глубине веков, в наследии других народов. К сожалению, среди современников приходится слышать, что заниматься изучением прошлого — значит напрасно тра-

тить время, что археологические находки мертвы и бесполезны. Очевидно, эти люди забывают, что для творческой мысли науки нет существенной разницы между живым и мертвым, между прошлым и настоящим. <...> И общественные науки, от развития которых зависит в значительной степени и общественное устройство, черпают материал в науках исторических и археологических. Историк, археолог останавливается перед прошлым, как бы задавая вопрос: «Скажи нам, прошлое, как устроить настоящее и что ожидает нас в будущем?» [Важность прошлого, 1910, с. 1033].

Излагается понимание значения археологии как науки: «Историк, изучающему прошлую судьбу Вятского края, должны быть особенно дороги так называемые вещественные памятники старины, по которым можно судить, как жили прежде наши предки, какие обычаи они имели, как одевались, как обставляли свои жилища и прочее. Но еще, пожалуй, важнее проследить высшие запросы их души: их верования, религиозные обряды». Для ответов на столь широкий спектр вопросов, анонимный автор предполагает исследовать разнообразный круг археологических источников: «В разных местах России, в том числе, и в Вятской губернии, встречаются до сих пор остатки древних городищ, курганы и могилы, и добытые из них путем раскопок предметы: оружие, монеты, металлические вещи, украшения, сосуды и прочее проливают свет на доисторический быт обитателей Восточной Европы» [Важность прошлого, 1910, с. 1033].

В статье обращено внимание и на значимость освоения методики археологических исследований: «Нужно быть специалистом, чтобы судить правильно о старинных вещах, разбираться в разных вопросах, связанных с археологической ценностью. Поэтому для лиц, интересующихся родной стариной, но не занимавшихся ранее археологическими изысканиями, необходимы некоторые указания» [Важность прошлого, 1910, с. 1034].

Интересно, что занятия археологией воспринимались авторами «Ведомостей» как деятельность в рамках единой мировой науки, хотя и с российской спецификой. В одной из работ эта специфика видится в следующем: «Западный мир давно сознал, какое важное значение для развития ума, современной науки и искусства имеет изучение прошлых эпох. Он смотрит на дело изучения старины, не как на забаву от безделья богатых людей, но как на серьезное дело. Там при университетах открываются кафедры, <...> в Западной Европе образовалась целая сеть археологических институтов. <...> Изучаются памятники давно прошедших эпох, исследуются пласты земли. Музеи Лондона, Рима,

Берлина, Парижа заполняются ценными коллекциями с последних раскопок в Египте, Палестине, Индии. Открыты Иерихон, Троя и Микены. Так прилежно работают ученые запада <...>. У нас в России работают только отдельные личности, труды которых известны ученому миру. Но сделанное — капля в море в сравнении с предстоящими грандиозными трудами. Много памятников седой старины в нашем отечестве не исследовано совсем. Много гибнет дорогих памятников, благодаря невежественному и даже намеренно злому отношению к ним обывателей» [Важность прошлого, 1910, с. 1034].

Авторы статей, знакомые с археологией, подчеркивают сложный, кропотливый характер этой деятельности, требующей трудолюбия и выносливости: «Собирание сведений о древностях при обилии предметов, подлежащих изучению, требует продолжительных разъездов, массы утомительных мелочных справок, так что одному лицу, например, заведующему музеем, не под силу выполнить этот труд. Требуется широкое содействие интересующихся родной стариной лиц, которые сочувствовали бы делу и могли бы оказать ему пользу» [Кибардин, 1910, с. 700].

Обратим внимание на довольно широкое знакомство авторов статей с научной и публицистической (в том числе исторической) литературой своего времени. Об этом свидетельствуют описи церковных библиотек. Так, в одной из них упомянуты не только духовные, но и светские издания: «Христианское Чтение», «Воскресное Чтение», «Православный Собеседник», «Духовная Беседа», «Духовный Вестник», «Странник», «Душеполезное Чтение», «Руководство для сельских пастырей», «Труды Киевской Духовной Академии», «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», «Народная Беседа», «Блюститель здравия и хозяйства», «Морской Вестник» [Шерстенников, 1890, с. 115].

Интересна в этом отношении и реклама книжной продукции на страницах «Епархиальных ведомостей», где наряду с сугубо церковными изданиями, аннотируются объявления о продаже или выходе из печати широкого круга научных, научно-популярных, иллюстрированных, в том числе и исторических, изданий («Вокруг света», «Досуг и дело», «Вестник Красного Креста», «Наука и жизнь», «Малютка», «Русские исторические рассказы», «Русско-турецкая война», «Народы России», «Альбом картин Зимнего дворца», «Урал» и даже «Журнал парижских мод»).

Через эти журналы, а также через систему обмена между провинциальными изданиями, постепенно формировалась исследовательская культура авторов. В статьях самих «Ведомостей» нередки упоминания о знакомстве с исследовательской деятельностью крупнейших

научных археологических обществ России и Императорской археологической комиссии.

Историографические экскурсии характерны для всех опубликованных работ, правда, они не являются полноценными историографическими разделами: избранные для анализа труды предшественников в них специально не обосновываются, круг упомянутых работ явно не полон, нередко выбор ссылки связан с необходимостью приведения авторитетного мнения по проблеме. Однако понимание учета предшествующего исследовательского опыта в изучении темы большинству работ, несомненно, присуще. Четко осознается необходимость научно-справочного материала в форме ссылочного аппарата.

Следует подчеркнуть, что нацеленность на изучение местной истории не исключала для авторов публикаций изучения ее в контексте развития общенациональной истории. В частности, сказанное выражается в привлечении максимально доступных данных по местной истории: «Для планомерности работы придется быть весьма бдительными при разработке материала, не ограничиваться только местными источниками, но и обратить внимание также как на соседние, так и на более отдаленные губернии» [Решетников, 1905, с. 155].

При знакомстве с археологическими трудами выявляется еще одна специфическая особенность — стремление авторов к само-рефлексии. Собственные археологические изыскания воспринимаются в первую очередь как научная деятельность: «здесь самое широкое поприще для образованных людей послужит на пользу науки своими трудами в собирании и хранении древностей края», а миссия духовенства виделась в «услуге историку» в собирании материалов для истории своей епархии и церкви». Значимость научных деяний подтверждалась авторитетом религиозных источников: «Важно, чтобы всякий проникся любовью к прошлому родины и сознал, что воспоминание о днях древних может осветить настоящее помянух дни древние, и поучихся во всех делах твоих (Псал. 142)» [Решетников, 1905, с. 165].

Избирая для изучения церковно-археологические и вообще археологические древности, авторы «Ведомостей» действовали соответственно единственно возможной для тогдашнего состояния провинциальной исторической науки познавательной-целевой установке: прежде чем написать, осмыслить историю, необходимо установить исторические факты. Все публикации подчинены познавательным задачам эмпирического уровня научного исследования: выявлению исторических источников, в ряде случаев попыткам на основе фактов исторического источника описать научные исторические факты. Не случайно

описание — важнейшая форма подачи археологической информации.

Нередко структура публикаций диктовалась, очевидно, присылаемыми от столичных научных обществ анкетами. При характеристике археологических источников структура описаний была обусловлена характером имеющихся вещественных материалов: их морфологией, функциональным содержанием. У ряда авторов исследовательский интерес к древностям Вятской и Пермской губерний приобрел постоянный характер, от единичных отчетов об археологических экскурсиях они переходят к осмыслению процессов местной истории, хотя, безусловно, оно осуществлено сквозь призму церковно-исторического взгляда и обыденного сознания.

Подавляющее большинство заметок, статей, информационных сообщений, связанных с археологией Вятской и Пермской губерний, носит анонимный характер. Основная масса священнослужителей православной церкви — авторов «Епархиальных ведомостей» — получила общее и богословское образование в духовных семинариях, причислявшихся в Российской империи к средним учебным заведениям. По уровню образования и финансирования они были соизмеримы с гимназиями. Несмотря на то, что в их учебном курсе преобладали богословские науки, в значительном объеме преподавались и науки общеобразовательные, входившие в курс классических гимназий [Россия, 1991, с. 396]. Церковная археология, в разной форме была представлена в учебном процессе духовных учебных заведений.

Несомненно, исходный образовательный уровень вкупе с характерными для священнослужителей традициями внутрисемейного неформализуемого интереса к истории, предопределили специфику исследовательских подходов, отразившихся в журнальных публикациях. Эти подходы можно рассматривать как некий переходный момент от любительской к профессиональной деятельности исследователей местной истории. Вычленение представителей духовенства из общего круга краеведческой среды, основанное на их специальной исторической подготовке в духовных учебных заведениях, позволяет более четко представить себе обычно аморфно описываемое любительское археологическое сообщество как совокупность деятелей, имевших различное понимание о структуре, функциях, а также содержании археологического исследования.

Концептуальная модель исторических построений, опиравшаяся, в том числе на археологические материалы, включала в себя страстное желание вывести факты местной истории на арену национальной истории, хотя основные усилия и затрачивались именно на поиск и описание этих фактов. Стремление к

выявлению и описанию новых фактов отодвигало на дальний план их теоретическое осмысление. Эта задача была преждевременна.

Таким образом, пристальный взгляд на содержание археологических публикаций на страницах «Епархиальных ведомостей» позволяет выразить сомнение в традиционной характеристике российской провинциальной археологической традиции применительно к археологам, вышедшим из духовной среды во второй половины XIX — начала XX вв., как дилетантской. Этимология термина «дилетант» как любитель, занимающийся какой-либо наукой без специальной подготовки, поверхностно знакомый с какой-либо областью науки, в нашем случае, археологии, не соответствует исследуемому нами материалу. Следует вкладывать и особый смысл в характеристику археологии как любительской не в значении дилетантской, а в оппозиции к понятию «профессия» как устойчивой трудовой деятельности, являющейся источником дохода, предусматривающего определенную совокупность теоретических знаний, практического опыта и трудовых навыков и определяемый разделением труда. Авторы «Епархиальных ведомостей», безусловно, владели, — каждый в разной мере, методологией археологического исследования, что выражалось и в структуре их статей, и в формулировке объекта и предмета исследования, и в навыках источниковедения, соответствующих этапу становления региональной исторической науки, основанного на обыденных, научных исторических и церковно-исторических знаниях. Полученное духовное гуманитарное образование было достаточным не только для первичного сбора археологических источников, но и для рассуждений о предмете науки, ее социальных функциях, сопоставительных характеристик российской археологии с мировой наукой. Все это, наряду с активностью светских лиц, способствовало формированию регионального исторического сознания. Исследовательская методология, изложенная на страницах «Вятских епархиальных ведомостей» и «Пермских епархиальных ведомостей» позволяет говорить о неоднородном характере и многослойности провинциальной любительской краеведческой традиции.

Археологические сведения на страницах «Епархиальных ведомостей» выполняли важные социальные функции: они были частью значимого процесса накопления исторических источников о регионе и транслировали полученные знания через внутрицерковное издание, реализуя образовательную и популяризаторскую функции науки. Сами издания оказались включенными в социокультурное коммуникативное пространство Вятской и Пермской губерний и способствовали формированию этого пространства.

Периодические издания, выходявшие, в том числе, из недр духовной среды или при ее активном участии из среды научных обществ и общественно-просветительских организаций, стали тем полем, где выкристаллизовывалась традиция местного историописания, базирующаяся на знании как церковной, так и гражданской истории, почерпнутом в недрах духовных семинарий и академий. Археологические заметки, сообщения, статьи стали значимой основой, на которой впоследствии в регионе стала развиваться собственно профессиональная историография, начавшая активно складываться в конце второго десятилетия XX в. в связи с открытием Пермского отделения Петроградского университета и продолжившаяся уже 1920—30 гг. в связи с созданием первых научно-исследовательских и педагогических институтов в Ижевске, Перми, Кирове.

Можно с уверенностью расширять круг историко-научных источников для второй половины XIX — начала XX вв. за счет периодических изданий. Они дополнили массовую провинциальную научную историческую литературу ценными сведениями по археологии региона. В этой связи региональная историография должна пристальнее всмотреться в феномен археологической журналистики как интеллектуальный фундамент современной науки в регионе, и как источник формирования профессиональных норм в археологическом сообществе.

Балзер Х. Интеллигентные профессии и интеллигенты-профессионалы / Х. Балзер // Из истории русской интеллигенции. — СПб., 2003. — С. 201—202.
Бокарев Ю.П. Периодическая печать / Ю.П. Бокарев // Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика. — М., 2004. — С. 266—276.

Важность прошлого // Вятские епархиальные ведомости. — 1910. — № 33. — С. 1032—1034.

Из путевых впечатлений. От Перми до Нижнего // Пермские епархиальные ведомости. — 1880. — № 28. — С. 279—281.

Кибардин Н.В. Ответ на статью В. Носырева: «Об учреждении в Вятке церковно-археологического музея» / Н.В. Кибардин // Вятские епархиальные ведомости. — 1910. — № 24. — С. 701—708.

Маловичко С.И. Локальная история vs историческое краеведение с точки зрения источниковедения историографии / С.И. Маловичко Точка доступа: <http://www.newlocalhistory.com/content/malovichkosi-moskva-lokalnaya-istoriya-vs-istoricheskoe-kraevedenie-s-tochki-zreniya> (дата обращения 30.04.2012).

От Императорской археологической комиссии // Пермские епархиальные ведомости. — 1882. — № 46. — С. 652—654.

Пермь и Сибирь // Пермские епархиальные ведомости. — 1881. — № 7. — С. 80—81.

Решетников М. Учреждение в г. Вятке губернской ученой архивной комиссии. (Задачи деятельности комиссии и условия успешного выполнения ею этих задач) / М. Решетников // Вятские епархиальные ведомости. — 1905. — № 3. — С. 695—700.

Россия. Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — СПб., 1898 (Переизд. Л., 1991). — С. 396.

Русская археологическая литература. Библиографический указатель. 1900—1917. — СПб., 2003. — С. 439—452.

Смирнов А.С. Власть и организация археологической науки в российской империи (очерки институциональной истории науки XIX — начала XX вв. / А.С. Смирнов. — М., 2011. — 592 с.

Смышляев Д.Д. Указатель статей по археологии, истории и этнографии Пермской губернии, помещенных в «Пермских епархиальных ведомостях» 1867—1889 гг. / Д.Д. Смышляев // Памятная книжка и адрес-календарь Пермской губернии на 1892 г. — Пермь, 1891. — С. 102—107.

Шерстенников А. Исторические сведения о селе Укане и Уканском приходе Глазовского уезда / А. Шерстенников // Вятские епархиальные ведомости. — 1890. — № 5. — С. 86—157.

Шестаков И. (Я.) В. Указатель статей по археологии, истории и этнографии Пермской губернии, помещенных в «Пермских епархиальных ведомостях» 1867—1893 гг. / И. (Я.) В. Шестаков // Адрес-календарь Пермской епархии на 1894 г. и справочная книжка для духовенства. — Пермь, 1894. — С. 116—122.

Шестаков И. (Я.) Указатель статей по археологии, истории и этнографии Пермской губернии, помещенных в «Пермских епархиальных ведомостях» 1867—1899 гг. / И. (Я.) Шестаков // Адрес-календарь и памятная книжка Пермской губернии на 1900 г. — Пермь, 1900. — С. 38—46.

Шестаков И. (Я.) Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Пермских епархиальных ведомостях» со времени их выхода по август 1915 г. / И. (Я.) Шестаков // Источники и пособия при изучении Прикамского края. — Сарапул, 1915. — 37 с.

О. М. Мельникова

АРХЕОЛОГІЧНА ЖУРНАЛІСТИКА ТА ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ

У статті досліджується таке маловивчене досі історико-наукове явище як археологічна журналістика. Воно розглядається як значущий етап у становленні професійної археології у В'ятській і Пермській губерніях у другій половині XIX — початку XX ст. Здійснено детальний аналіз періодичних видань — журналів «Пермські епархіальні відомості» та «В'ятські епархіальні відомості». Виявлено основні археологічні теми, які піднімалися авторами публікацій та були значимими для формування наукових знань про минуле регіону.

O. Melnikova

ARCHAEOLOGICAL JOURNALISM AND INSTITUTIONALIZATION OF ARCHAEOLOGY IN THE RUSSIAN PROVINCE

This paper researches a historical and scientific phenomenon that remained almost unstudied - an archaeological journalism. It's regarded as a significant stage in professional archaeology development in the Vyatka and Perm provinces in the second half of XIX early XX centuries. A detailed analyses of periodicals «Perm Diocesan Newspaper» and «Vyatka Diocesan Newspaper» were found relevant to the formation of scientific knowledge about the past of the region.

О.Є. Музичко

ОДЕСЬКИЙ ОСЕРЕДОК АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ НАПРИКІНЦІ XIX — 20-х РОКАХ XX ст.

У статті систематизовано дані про викладання археології в Одесі наприкінці XIX — 20-х роках XX століття. Висвітлюються особливості викладання цієї дисципліни впродовж вказаного періоду.

К л ю ч о в і с л о в а: археологічна педагогіка, вища школа, Одеса.

Загальна схема історії польової археології в одному з найбільших культурних центрів України — Одесі вже накреслена низкою істориків [Синицын, 1960; Тункина, 2002; Охотников, 2010]. Здебільшого вони зосередили увагу на Одеському товаристві історії та старожитностей. Несистематизованою і фрагментарною виглядає історіографічна картина викладання археології у вищій школі Одеси. Виділенню археологічної педагогіки в окремий об'єкт дослідження перешкодила об'єктивна історична обставина: довгий час археологія не була інституційована у ВНЗ в окрему кафедру, чи хоча б виділена в спеціальний чи лекційний курс. Історик В. Чесноков наголошує, що попри неодноразові ініціативи, «вопрос об археологической кафедре вошел в противоречие с утвердившимся в университетской практике критерием: кафедра должна иметь четко определенный и фундаментальный предмет науки. Предмет же археологии, как показали суждения о нем на съездах археологов, определялся в научных кругах, в том числе и университетских, слишком противоречиво. К тому же не был найден водораздел между русской и классической археологией, а объединение в пределах одной кафедры этих предметов породило бы ее синтетичность, что в университетской практике не приветствовалось» [Чесноков, 1996, с. 11—12].

© О.Є. МУЗИЧКО, 2012

«Латентне» становище археології у вищій школі чимось нагадує стан українознавства, «розсіяне» у курсах і спецкурсах передусім на кафедрі російської історії, але в даному разі суто з політико-ідеологічних мотивів.

Метою цієї статті є висвітлення процесу формування археологічної педагогіки в історичній вищій освіті в Одесі наприкінці XIX—20-х роках XX ст. Використано широкий комплекс архівних (передусім з фондів Державного архіву Одеської області, далі — ДАОО) та опублікованих джерел, здебільшого актових.

Становлення археологічної педагогіки в Одесі слід пов'язати з Рішельєвським ліцеєм. Ліцеїсти мали можливість вчитися у таких викладачів як М. Мурзакевич, В. Юргевич, П. Брун, П. Беккер — тогочасних провідних археологів краю. Після відкриття у 1865 р. на базі ліцею Новоросійського університету (НУ), В. Юргевич та П. Брун продовжили викладання у цьому закладі. Коло навчальних закладів вищого типу розширилося із заснуванням у 1906 році Одеських вищих жіночих курсів, де лекційні та спеціальні курси загалом дублювали університетські. Певною мірою до цих закладів можна віднести Одеський народний університет, що виник у 1917 році, позаяк основне ядро його найфаховіших викладачів складала університетські.

Увагу археологічним знахідкам як матеріалу для своїх лекцій приділяли професори кафедри теорії та історії мистецтв НУ Н. Кондаков, О. Павловський, кафедри римської словесності В. Модестов. Викладаючи найдавніший період історії Греції та Риму, видатний візантиніст, професор кафедри загальної історії Ф. Успенський посилався на дані археології, епіграфіки, порівнюючи їх з філологічними [Готалов-Готлиб, 1947].

До археологічних екскурсів у своїх лекціях вдавався професор історії християнської церкви Микола Хомич Красносельцев (1845—1898) [Алмазов, 1898]. Про важливість, яку він надавав археології у педагогічному процесі, свідчить те, що саме М. Красносельцев першим серед викладачів НУ спеціально присвятив вступну лекцію значенню археологічних досліджень [Красносельцев, 1889]. Він намагався перетворити предмет історії церкви на суто наукову дисципліну, що була б більш пов'язана зі світською історією, аніж з богослов'ям, інакше кажучи, деконфесіоналізувати історію церкви. Головним засобом такого перевтілення М. Красносельцев вважав археологічні дослідження, які до того ж дозволяли, на його думку, більше дізнатися про побут церкви.

Викладання професора спиралося на його ґрунтовні дослідження особливостей виникнення християнських храмів, давньохристиянського мистецтва за даними барельєфів та інших предметів. М. Красносельцев провів порівняльний аналіз християнського та іудейського храмового зодчества. Професор був не лише збирачем та описувачем археологічних пам'яток, він проникав у сутність археологічних даних, розглядаючи археологічні пам'ятки як виразники ідей та явищ церковного життя. Археологічні студії він поєднував з ґрунтовним вивченням церковних текстів, більшість з яких вперше були виявлені ним у церковних книгосховищах.

Важливе значення археології надавали представники кафедри руської історії О. Маркевич та І. Линниченко — неодмінні учасники археологічних з'їздів, а іноді й розкопок. В університеті І. Линниченко ніколи не читав спеціально археологічних курсів. Однак у листі до В. Хвойки у 1908 році професор згадував, що свої перші лекції з історії він зазвичай присвячував археології, розповідаючи, зокрема, про київські розкопки В. Хвойки. Час від часу він просив знаменитого археолога надіслати йому в Одесу оригінальні знахідки чи фотографії [НА ІА НАНУ, ф. 2, спр. 220, арк. 1—3]. І. Линниченко здійснював закордонні поїздки з курсистками ОВЖК з метою ознайомлення з музеями та археологічними пам'ятками Греції, Італії та Єгипту.

На семінарах у представника тієї ж кафедри Є. Трифільєва у 1910-х роках студенти іноді читали реферати на археологічні теми: «Черты языческого быта русских славян по курганным раскопкам», «Быт древних славян по археологическим данным» та ін. [Отчет, 1915, с. 139; Попова, 2007]. Збільшення уваги до сходознавства та запровадження відповідних курсів Й. Клаузенера та О. Коцейовського в НУ та ОВЖК сприяло ознайомленню студентів і курсисток з археологічними пам'ятками Сходу.

На тлі цих епізодів безумовною зіркою, фактичним засновником археологічної педагогіки в Одесі історіографічна традиція по праву вважає німецького спеціаліста, декана історико-філологічного факультету НУ та директора ОВЖК, професора кафедри класичної філології Ернста Романовича фон Штерна (1859—1924). За спогадами студента НУ Л. Когана, хоча Е. фон Штерн погано володів російською мовою, він користувався великою повагою студентів. Лекції професора про античні часи мали археологічний характер. Найважливішою педагогічною лабораторією Е. Штерна був музей Одеського товариства історії та старожитностей. Тут під його керівництвом студенти мали описувати та реконструювати археологічні артефакти, вчилися аналізувати зроблене, складати план досліджень, обговорювали свої дії з професором. М. Болтенко уклав під керівництвом Е. Штерна реєстр музею. Найталановитіших студентів він залучав до своїх численних новаторських археологічних розкопок у Тірі, Ольвії, Березані. Діалоги між Л. Коганом і Е. Штерном, описання археологічної практики під його керівництвом надають уявлення про педагогічне та наукове кредо професора. Зокрема, він наполягав, що головне в університетській освіті — «самостійна робота студентів <...> Акуратність — це повага до людей та праці <...> можна сперечатись проти думок, але не проти фактів» [Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 1035, оп. 1, спр. 39, арк. 3—8]. Наслідком діяльності Е. Штерна було виховання видатних археологів В. Фармаковського і М. Болтенка.

Успіхи у розвитку археології наприкінці XIX ст. посилили переконання низки спеціалістів у необхідності заснування археологічних кафедр в університетах. Таку ініціативу висловила під час роботи XI археологічного з'їзду його організаторка графиня П. Уварова. Однак учасник цього з'їзду І. Линниченко відзначив аморфність предмету археології, існування кафедр антропології, географії, історії мистецтв. Перед тим як заснувати кафедру, зауважував науковець, слід підготувати всебічно освічених спеціалістів, заснувати археологічні музеї в університетах [Линниченко, 1900, с. 167].

1 грудня 1901 року професори історико-філологічного факультету вирішили, з огляду на побажання, висловлені на археологічному з'їзді, заснувати кафедру археології та музею при ній. На останній планувалося асигнувати 600 рублів [ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2550, арк. 176—178]. Проте, було реалізовано лише другу частину цієї ініціативи та й те із затримкою: у 1908 році почав функціонувати археологічний кабінет-музей при історико-філологічному факультеті, який існував до завершення існування НУ у 1920 р. Завідували музеєм І. Линниченко (до 1913 р.), Є. Трифільєв

(до 1917 р.), А. Флоровський (1917—1920 рр.). Колекція музею поповнювалася завдяки ентузіазму та зв'язкам І. Линниченко, який провів своїх колег із-поза меж Одеси, надсилати артефакти до музею. На заклик професора відгукнулися, зокрема, В. Хвойка та Імператорська археологічна комісія [ДАОО, ф. 153, оп. 1, спр. 229, арк. 16]. Деякі предмети І. Линниченко знайшов під час розкопок. Попри ці зусилля музей розвинувся лише у невеличку колекцію у декількох шафах. У 1909 році лише 24 предмети, у 1911 р. — 255 предметів, 103 монети [ДАОО, ф. 157, оп. 1, спр. 71, арк. 46], 1913—1915 рр. — 366 предметів та 52 книги [Отчет, 1913, с. 372—373]. Професор також намагався започаткувати бібліотеку при музеї. В роки війни та революцій поповнення колекцій припинилося.

У 1920-х роках головним центром археологічних досліджень в Одесі був Історико-археологічний музей. Елементом педагогічної роботи директора С. Дложевського було керівництво аспірантами, разом з якими він здійснював розкопки в Ольвії. Найважливішим епізодом в інституціоналізації археології як окремої навчальної дисципліни стало існування в 1921—1923 роках в Одесі Археологічного інституту. Заочно до викладацького складу інституту був обраний І. Линниченко (на той час кримчанин) як один з натхненників установи, видатний джерелознавець і археолог. Однак, це обрання так і залишилось символічним, адже професор вже ніколи не повернувся з Криму до Одеси [Державний архів при Раді міністрів АРК, ф. 538, оп. 1, спр. 82, арк. 15, 42, 43]. Засновники закладу М. Слабченко, С. Дложевський, Б. Варнеке, М. Мандес, Є. Тріфільєв дотримувалися традиційного широкого розуміння поняття археологія. Тому не менш значимими в структурі викладання були археографія, архівознавство та музейництво. 42 студенти інституту слухали лекції Б. Варнеке з античної археології, Є. Тріфільєва — зі слов'яно-руської, О. Шпакова — правові старожитності¹. М. Болтенко вів практичні заняття та спецкурси з археології [Боровой, 1979; Дложевский, 1921]. Влиття інституту в якість відділення факультету профосвіти до складу Одеського інституту народної освіти (ОІНО) стало головним чинником становлення традиції викладання археології як окремої дисципліни у цьому закладі. У 1924 р. відбувся перший та єдиний випуск студентів-археологів ОІНО [Левченко, 2010, с. 124]. Серед випускників найбільші успіхи в

археології здобули В. Пора-Леонович і Г. Цомакіон. Студенти підготували такі роботи як «Екскурсійний метод щодо археологічної справи», «Екскурсійний метод у справі викладання археології», «Одеський Археологічний музей у зв'язку з історією археологічної науки північного побережжя Чорного моря» [Левченко, 2010, с. 335].

Низка викладачів ОІНО жваво цікавилася археологією на теоретичному рівні, здійснювала польові археологічні дослідження і залучала до них студентів: М. Болтенко, С. Дложевський, Є. Тріфільєв, М. Слабченко. Б. Ляпунов так характеризував покійного Є. Тріфільєва у листі до О. Шпакова 23 серпня 1925 року: «тяжела его жизнь была последнее время, особенно благодаря частым сокращениям в ИНО. А между тем, Е.П. соединял в себе качества научного исследователя и при всем том доброго, отзывчивого к нуждам молодежи человека. Жаль, что эти качества не были оценены в достаточной мере администрацией ИНО и харьковским Нар. Ком. Просв.» [Одеський історико-краєзнавчий музей, № 6702, арк. 1]. У 1923 р. Є. Тріфільєв розкопав курган кочівників неподалік Одеси. Єдиний серед викладачів ОІНО він опублікував методологічну статтю про специфіку викладання первісної історії, тісно пов'язаної з археологією [Трифільєв, 1923].

М. Слабченко копав у Лузанівці в межах Одеси, де, як колись припускав у розмові з ним професор, була давньогрецька колонія. У 1923 р. власним коштом він організував кількадеденну подорож студентів до Ольвії. Випокпані студентами амфори та теракотову вазочку віддали до археологічного музею [Заруба, 2004, с. 303].

Частиною археологічних педагогічних дисциплін в ОІНО були курси з історії первісної культури, які на єврейському відділенні читав Г. Лур'є, російському — А. Макаров, українському — М. Слабченко [Левченко, 2010, с. 364].

Отже, попри те, що археологічна педагогіка набула більш виразного статусу в Одесі лише у 1920-х роках, відповідна традиція формувалася у вищій школі міста вже наприкінці XIX ст. завдяки археологічним екскурсам у курсах з історії мистецтва, Росії, слов'ян, Сходу. Становленню археології як навчальної дисципліни сприяло існування в місті Одеського товариства історії та старожитностей з його музеєм, які були частиною творчої лабораторії деяких професорів НУ, передусім голови ОТІС Е. фон Штерна. Першим закладом, що сприяв інституціонуванню археології у навчальному процесі став археологічний музей історико-філологічного факультету НУ. Проте, археологічна педагогіка розвивалась лише як допоміжна навчальна дисципліна, ще не виокремившись у галузь.

1. «Юридические древности» — традиційне в історичній науці Російської імперії визначення напрямку археологічних і загалом історичних досліджень, спрямованих на пам'ятки права або предмети з ним пов'язані. На археологічних з'їздах цей напрямок був представлений в окремій секції з аналогічною назвою

Алмазов А.И. Профессор Н.Ф. Красносельцев. Очерк его жизни и учено-литературной деятельности / А.И. Алмазов. — Одесса, 1898. — 48 с.

Боровой С.Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения / С.Я. Боровой // Археографический ежегодник за 1978 год. — М., 1979. — С. 96 — 101.

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 1035, оп. 1, спр. 39, арк. 3-8

Готалов-Готлиб А.Г. Ф.И. Успенский как профессор и научный руководитель // Византийский временник. — Т. 1. — 1947. — С. 114—126.

Державний архів Одеської області (далі ДАОО) ф. 45, оп. 4, спр. 2550, арк. 176—178.

ДАОО ф. 153, оп. 1, спр. 229, арк. 16.

ДАОО, ф. 157, оп. 1, спр. 71, арк. 46.

Державний архів при Раді міністрів АРК ф. 538, оп. 1, спр. 82, арк. 15, 42, 43.

Дложевский С. Организация археологического института в Одессе. Историческая справка / С.Дложевский // Народное просвещение. — 1921. — № 2-5. — июль—октябрь. — С. 58.

Красносельцев Н.Х. О значении археологических открытий для обработки древней церковной истории / Н.Х. Красносельцев. — Одесса, 1889. — 25 с.

Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920—1930): позитивний досвід невдалого експерименту / В.В. Шевченко. — Одеса, 2010. — 428 с.

Линниченко И. Археология на XI археологическом съезде / И. Линниченко // Летопись ИФО. — Т. 8. — 1900. — С. 163—178.

Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882—1952) / упоряд. Заруба В.— Дніпропетровськ, 2004. — 348 с.

Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 2, спр. 220, арк. 1—3.

Одеський історико-краєзнавчий музей, № 6702, арк. 1.

Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1910 год. — Одесса, 1911.

Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1912 год. — Одесса, 1913.

Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за за 1915 год. — Одесса, 1916.

Охотников С.Б. Археология в Одессе. 185 лет Одесскому археологическому музею / С.Б. Охотников. — Одесса, 2010. — 160 с.

Попова Т.М. Из истории Новороссийского университета: Е.П. Трифилев. К 140-летию со дня рождения (биоисториографический контур) / Т.М. Попова //

Проблемы славяноведения. — Вып. 9. — Брянск, 2007. — С. 42—62.

Синицын М.С. Развитие археологии в Одессе / М.С. Синицын // Записки Одесского археологического общества. — 1960. — Т. I (34). — С. 7—14.

Трифільев Є.П. Спроба активно-трудоваї проробки історії первісної культури в Одеському ІНО / Є.П. Трифільев // Шлях освіти. — 1923. — № 7-8. — С. 166—172.

Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII—XIX в.) / И.В. Тункина. — М., 2002. — 675 с.

Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России / В.И. Чесноков // Российские университеты в XVIII—XX вв. — Воронеж, 1996. — С. 3—29.

А. Му з ы ч к о

ОДЕССКИЙ ЦЕНТР
АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПЕДАГОГИКИ
В КОНЦЕ XIX — 20-х ГОДАХ XX в.

В этой статье систематизировано данные о преподавании археологии в Одессе в конце XIX — 20-х годах XX века. Отмечено, что несмотря на отсутствие до 1920-х годов археологии в названии кафедр или учебных дисциплин, некоторые профессора уделяли внимание преподаванию археологии в контексте истории античности Европы и Востока. В 1920-е годы преподавание археологии было формализовано.

O. M u z y c h k o

ODESA AS CENTER OF
ARCHAEOLOGICAL PEDAGOGICS
AT THE END OF XIX — 20th OF XX c.

Paper systematizes information about archaeological studies in Odessa in the end of XIX — in 20th of XX century. Due to the fact that universities and departments did not notated themselves as archaeological untill 1920, some professors payed attention to teaching of archaeology in the context of ancient history of Western Europe, East, history of Eastern Europe. In 1920th teaching of archaeology was formalized.

В.І. Наулко

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА Ф.К. ВОВКА — ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО НАУКОВИХ ЗНАНЬ

Стаття присвячена дослідженню епістолярної спадщини Федора Кіндратовича Вовка, яка зберігається в наукових архівах різних установ та країн.

К л ю ч о в і с л о в а: персоналістика, епістолярій, Ф. Вовк, архівний фонд.

17 березня цього року виповнилося 165 років від дня народження видатного вченого і громадського діяча другої половини XIX — початку XX ст. Федора Кіндратовича Вовка.

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, спільно з архівними закладами вже багато років готує до видання його величезну епістолярну спадщину. Про обсяг її свідчить той факт, що лише відомих нам листів до Ф. Вовка, які зберігаються в архівах України, налічується понад 5700, від сотень кореспондентів — видатних політичних і громадських діячів, вчених, митців, письменників, збирачів пам'яток історії та культури.

Поза сумнівом, не менше було й листів-відповідей Ф. Вовка, надзвичайно змістовних.

Листи Ф. Вовка — важливе джерело наукових знань, синтез оригінальних думок, зразок високої культури. Вони дають змогу об'єктивно і неупереджено вивчати роль їхнього автора в науковій діяльності та громадсько-політичному житті. Епістолярії Ф. Вовка визначають, передусім, його самовіддану працю в галузі науки, високий рівень національної свідомості, патріотизм і любов до свого народу за для якого він пройшов нелегкий життєвий шлях, зазнавши всіляких утисків і переслідувань, вимушену еміграцію, а за радянського часу, незважаючи на високе європейське визнання, навіть

занедбаня. Попри все, його досягнення в етнографії, археології і антропології не втратили свого значення і дотепер, хоча, безперечно, не все з його багатющої спадщини витримало випробування часом. Не менший інтерес викликають листи дописувачів, адресовані йому.

Про роль Ф. Вовка в галузі народознавчих наук написано чимало. Досить нагадати, що він був автором 455 наукових праць, опублікованих у багатьох європейських країнах, доктором Сорбони, професором Санкт-Петербурзького і Київського університетів, президентом асоціацій антропологів Росії. За дослідження в галузі палеоантропології нагороджувався Паризьким антропологічним товариством великою медаллю П. Брока та щорічною премією Е. Годара. За відкриття (1908 р.) мізинську палеолітичну стоянку одержав у Женеві міжнародну археологічну премію Д. Кана. За фундаментальні узагальнюючі праці з культури та побуту українського народу «Етнографічні особливості українського народу» та розвідку з антропології «Антропологічні особливості українського народу» (вперше вийшли друком у II-му томі енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», Петроград, 1916), був нагороджений Великою Золотою медаллю російського географічного товариства. 8 вересня 1916 р. за видатну наукову діяльність французький уряд нагородив Ф. Вовка найвищою державною нагородою — Орденом почесного легіону. Величезне значення праць Ф. Вовка полягає в тому, що вони виконувалися відповідно сучасної, як на тоді, європейської методики, за науково обґрунтованими програмами з урахуванням історико-етнографічного районування України.

Проблема дослідження і публікації листування Ф. Вовка ускладнюється тим, що воно розкидано за різними архівними фондами України, європейських країн і навіть Америки.

Найбільший масив — 4479 епістолярій, знаходиться в особистому фонді Ф. Вовка (Ф. 1) у Науковому архіві Інституту археології (далі — НА ІА НАН України). Він охоплює 755 кореспондентів. Це всесвітньо відомі вчені, громадсько-політичні діячі, письменники, митці, збирачі етнографічних матеріалів, робітники, селяни. Серед них: М. Грушевський, І. Франко, М. Коцюбинський; чеський славіст Л. Нідерле; австрійський етнограф Р. Кайндль; відомі французькі антропологи та етнографи; російські вчені академіки: О. Шамагов, Д. Анучин, М. Ковалевський, Л. Берг, С. Ольденбург; видатні українські народознавці: М. Біляшівський, Д. Яворницький, М. Сумцов, В. Гнатюк, З. Кузеля, М. Кордуба, В. Кравченко; історики: І. Житецький, О. Лазаревський, В. Ляскоронський, О. Покровський; перший президент української Академії наук В. Вернадський; український державно-політичний діяч С. Петлюра; колеги вченого по петербурзькому музею: М. Могилянський і Д. Клеменц; сходознавець А. Кримський; діячі НТШ: О. Барвінський, К. Студинський, С. Томашівський, В. Шухевич; етнографи-аматори: М. Дикарев, В. Ястребов, П. Рябков, П. Литвинова-Бартош, О. Малинка, С. Радакова; митці та мистецтвознавці: М. Антокольський, О. Новицький, В. Щербаківський; народовольці і революційні діячі: О. Михалевич, П. Стебницький, П. Аксельрод, В. Засулич; учні і колеги вченого: І. Раковський, П. Єфименко, С. Руденко, О. Русов, В. Алешо, Л. Чикаленко та інші.

Набагато складнішим було виявлення листів самого Ф. Вовка, оскільки крім «територіальної» розпорошеності вони нерідко підписувалися різними псевдонімами і криптонімами (Луцуплеску, Кондратович, Хв. В., Волков — в російських виданнях (та інш.)) [Словник, 1969, с. 450].

Слід також наголосити, що епістолярна спадщина Ф. Вовка опублікована ще недостатньо. Йдеться про листування з Іваном Франком (вийшло друком у зб. «Літературна спадщина» К., 1956, і у повному зібранні творів Івана Франка); Кирилом Студинським було опубліковано листування між Головою НТШ у Львові О. Барвінським і Ф. Вовком, а також з К. Студинським (див.: Кирило Студинський. Листування Ф. Вовка з Ол. Барвінським // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. СЛ. — Львів, 1929. — С. 405—427). Ці ж листи були передруковані у збірці «У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до К. Студинського» К., 1993. Причому, п'ять листів Ф. Вовка до О. Барвінського упорядники помилково «переадресували» К. Студинському, насправді Ф. Вовк надіслав йому лише два листи (за 1904 і 1905 р.); у Болгарії (у зб. Българо-руски

научни връзки XIX—XX-век. Документи. София, 1968. — С. 407) опубліковано 13 листів Ф. Вовка до професора Івана Шишманова, зятя М. Драгоманова. Вони стосувалися, передусім, можливостей працевлаштування Ф. Вовка у Болгарії. У журналі «Український історик» за 1988 (№ 1—3) та 1989 р. (№ 1—4) були опубліковані листи В. Антоновича до Ф. Вовка. Листи-відповіді Ф. Вовка, за словами онука В. Антоновича, президента Вільної академії наук, проф. Марка Антоновича, найімовірніше не збереглися, оскільки своїм змістом стосувалися гострих політичних питань, а В. Антонович був надто «обережною людиною».

У часописі «Берегиня» (1995, № 2—3) нами, у співавторстві з В. Старковим, було опубліковано все відоме на сьогодні листування Ф. Вовк — Василь Кравченко, яке стосувалося етнографічної діяльності Ф. Вовка на Волині. Всього вісім листів, з яких чотири листа Ф. Вовка зберігаються у Відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАНУ (ф. 15—40, оп. 268, арк. 165—170). У «Полтавському археологічному збірнику» (1995, № 4) Ж. Кононенко і О. Супруненко опубліковано дев'ять листів Вадима Щербаківського до Ф. Вовка з НА ІА. В часописі «Пам'ять століть» надруковано листування Ф. Вовка з Д. Яворницьким [Наулко, Старков, 1997]. Листи Ф. Вовка до Яворницького зберігаються у Дніпропетровському краєзнавчому музеї. Листи до М. Сумцова знаходяться у ЦДІА у Києві, (ф. 2052, оп. 1, спр. 258), а А. Кримського — в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАНУ (ф. XXXVI, № 213).

Два листи Симона Петлюри до Ф. Вовка були опубліковані нами у газеті «Жива вода» (№ 7, 1996), в яких йшлося про статтю Ф. Вовка до 30-річчя смерті П. Чубинського у московському часописі «Украинская жизнь».

Важливою подією у науковому житті стала публікація листування двох найвидатніших українських вчених Ф. Вовка і М. Грушевського [Листування М. Грушевський — Ф. Вовк 2001], яка охопила 145 кореспонденцій, в тому числі 73 листа Грушевського (знаходяться в НА ІА НАНУ, ф. 1, В/1904—1997) і 72 листа Вовка (зберігаються у ЦДІА у Києві, ф. 1235, оп. 1, № 389). Листування розпочалося з ініціативи М. Грушевського у квітні 1895 р. через рік після призначення його професором кафедри новітньої історії Львівського університету і продовжувалося майже 20 років. Воно стосувалося питань переїзду Ф. Вовка з Парижу до Львова, його участі у роботі НТШ, організації народознавчих видань, підготовки на західноукраїнських землях кадрів етнографів, антропологів, посилення зв'язків з Великою Україною, обміну науковими відомостями з європейськими установами, популяризації української науки за кордоном. Значне місце в їхньому листуванні займали методичні й теоретичні проблеми

народознавства, питання участі М. Грушевського у роботі Вищої російської школи суспільних наук у Парижі, його діяльності у Києві на чолі Українського наукового товариства, відкритої Ф. Вовком Мізинської палеолітичної стоянки.

Опубліковано також окремим виданням листування Ф. Вовка з Миколою Біляшівським [Наулко, 1997а; Наулко, 2002а] і Борисом Грінченком [Листування Б. Грінченко — Ф.Вовк, 2001]. Перше охоплює 84 епістолярії, з них 49 кореспонденцій М. Біляшівського. Як щасливий випадок листування між обома вченими зосереджено в одному закладі — Науковому архіві Інституту археології (НА ІА НАНУ, ф. 1, В/375—422; В/820—856). Воно розпочалося у квітні 1899 р. і продовжувалося до смерті Ф. Вовка у 1918 р. Листування стосувалося археологічних інтересів обох вчених, відкриття М. Біляшівським при «Киевской Старине» нового часопису «Археологическая летопись Южной России», популяризації археологічних досліджень у зарубіжних часописах, мізинської палеолітичної стоянки. Крім археологічних проблем чільне місце займала етнографічна тематика, зокрема Ф. Вовк постійно звертався з проханням надсилати йому потрібну наукову літературу, повідомляти про наслідки експедицій, музейні етнографічні колекції. Особливо поживалось листування після того як Ф. Вовк, протягом 1902—1906 рр., накладом НТШ у Львові і Санкт-Петербурзького музею, здійснив етнографічні й антропологічні дослідження на західноукраїнських землях, наслідком яких була не лише поява ґрунтовних праць Ф. Вовка, а й формування експозиції та фондів музеїв НТШ, Центрального історичного у Києві та імператорського музею ім. Олександра III у Санкт-Петербурзі. Особлива увага обома вченими приділялася збереженню традиційної спадщини, пам'яток історії та культури. Окремим виданням опубліковане й листування Ф. Вовк — Володимир Гнатюк (упорядники В. Наулко, Н. Карповець, О. Франко) [Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком, 2001]. На жаль, якщо листи В. Гнатюка збереглися повністю (106 епістолярій у НА ІА НАНУ, ф. 1, В/1629—1662, В/3944—3950), то багато кореспонденцій Ф. Вовка поки що не знайдено. Зокрема, у відділі рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника (ф. 101, п. 5) знаходяться лише 26 його листів, від 1900 р., тоді як листування розпочалося в жовтні 1897 р. і продовжувалося до червня 1914 р. Не зважаючи на відсутність окремих листів Ф. Вовка, його переписка з В. Гнатюком охоплює надзвичайно широке коло проблем, передує етнографічно-фольклорних: діяльності народознавчих підрозділів НТШ, програм і запитальників для проведення досліджень, визначення маршрутів експедицій, конкретних етнографічних відомостей, тогочасної термінології, структури і змісту часописів, популяриза-

ції українських видань у західноєвропейських часописах, участі В. Гнатюка в написанні статей до французького часопису «Krvrtadia» (де друкувався сороміцький фольклор) і першої енциклопедії українства «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Загальна характеристика листування Ф. Вовка з В. Гнатюком, як, до речі з М. Грушевським, наведена у публікаціях відомого дослідника творчої спадщини Ф. Вовка Оксани Франко [Старков, 1999; Франко, 1990] Внаслідок кропіткої пошукової роботи нам пощастило частково віднайти листи-відповіді Ф. Вовка.

Так, в Інституті рукописів НБУВ НАНУ є 8 листів Ф. Вовка до Бориса Грінченка (ф. III, № 35951—35958), два листа до Володимира Антоновича (ф. III, № 46941—46942), три листа до історика й археолога Василя Ляскоронського, які вимагають особливої уваги з боку археологів (ф. 90, № 173—175), один лист до народовольця Опанаса Михалевича (ф. 203, № 78), лист до статистика й етнографа Олександра Русова (ф. 159, № 8), сім листів до Петра Стебницького, громадсько-політичного діяча і публіциста, одного з керівників української громади в Петербурзі (ф. III, № 51973—51979), лист до відомого мовознавця академіка Ф. Корша (ф. I., № 25954), чотири листи до видатного громадського діяча і публіциста Євгена Чикаленка (ф. 44, № 301—304).

У відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАНУ, крім згаданих листів до проф. В. Кравченка, зберігається лист Ф. Вовка до художника-етнографа Порфирія Мартиневича (ф. 11—3/145). У науковому архіві Інституту літератури знаходяться листи Ф. Вовка до Івана Франка, які, як зазначалося, опубліковані, а також листи до письменника Олександра Кониського (8 одиниць, ф. 3/1605), західноукраїнського історика і економіста Григорія Величка (2 листи, ф. 3/4256—4257) і один лист до громадського діяча і етнологів Павла Рябкова (ф. 3/4263). Ще три листи до П. Рябкова знаходяться в Кіровоградському обласному державному архіві (ф. 304, оп. 1, спр. 255, Листи 11—12) [Наулко, 2001б].

У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАНУ, крім згаданих листів до В. Гнатюка, є лист Ф. Вовка до юриста, одного із засновників НТШ Тіта Реваковича (фонд Рев. 14. П—І). Центральний державний історичний архів у Львові зберігає два листи Ф. Вовка до Михайла Павлика (лист М. Павлика до Ф. Вовка — ф. 663, оп. 1, спр. 209), три листи до літературознавця, дійсного члена НТШ Михайла Мочульського (ф. 379, оп. 1, спр. 12), два листи до відомого етнографа Володимира Шухевича (ф. 735, оп. 1, спр. 11) й згадані вище листи до Олександра Барвінського і Кирила Студинського.

Завдяки люб'язній допомозі Магдалени Ласло-Кутюк, завідуючої кафедрою української

мови Бухарестського університету, ми одержали копії листів Ф. Вовка до Замфіра Арборе, румунського громадсько-політичного діяча й публіциста [Листування Ф. Вовка з З. Арборе, 1976]. Їхні оригінали знаходяться в Центральному архіві літератури і мистецтва у Москві (ф. 1019). Наявність цих листів забезпечує дослідження двостороннього листування Ф. Вовка з зазначеними особами.

Важкодоступними на сьогодні залишаються листи Ф. Вовка, які знаходяться у зарубіжних країнах. Так в архівах Росії зберігаються його листи до Олександра Ляцького, хранителя етнографічного відділу Російського музею у Санкт-Петербурзі, тепер Російського етнографічного музею (2 листи у рукописному відділі Пушкінського Дому в Санкт-Петербурзі — ф. 163, оп. 2, № 117). У рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки Москви є багато листів до відомого антрополога та географа Д. Анучина і шість листів до власника книжкових магазинів у Москві Павла Шибанова (ф. 342, оп. 14, спр. 49). У рукописному відділі Російського етнографічного музею знаходиться кілька десятків листів Ф. Вовка до завідуючого етнографічним відділом Російського музею в Петербурзі Миколи Могилянського (ф. 1, оп. 2, спр. 73, арк. 1—5, 72, 77).

В Архіві Російської академії наук є листи Ф. Вовка до члена-кореспондента АН Росії славіста-мовознавця Бодуена де Куртене (ф. 102, оп. 2, № 65), академіка-сходознавця С.Ф. Ольденбурга (ф. 208, оп. 3, № 123), відомого палеонтолога, академіка АН України М.В. Павлової (ф. 311, оп. 2, № 44), бібліографа й історика, директора колегії П. Галагана, пізніше професора Ніжинського інституту народної освіти Якова Колубовського (ф. 868, оп. 1, № 4), лінгвіста й етнографа Е.К. Пекарського (ф. 202, оп. 2, № 93), академіка мовознавця Олексія Шахматова.

Дуже значний науковий інтерес становить листування Ф. Вовка з зарубіжними вченими: чехами Любором Нідерле, Ченеком Зібртом [Наулко, 2001; Наулко, 2003; Наулко, 2004; Наулко, 2001с], Іржі Поливкою, австрійцем Раймундом Кайндлем [Наулко, 2005а], болгариним Іваном Шишмановим, румуном Замфіром Арборе, росіянами Олексієм Шахматовим, Дмитром Анучиним, Левом Бергом [Листи Л.С. Берга до Ф.К. Вовка; Наулко, 2002б], польськими етнографами і французькими антропологами [Наулко, 2008].

Так, навіть за відсутністю листів-відповідей Ф. Вовка з Л. Нідерле, ми маємо повну яву про їхній зміст. Зокрема, в них йдеться про антропологічну структуру давніх слов'ян в аспекті їхнього етногенезу. З листів видно, що Ф. Вовк рішуче виступав проти концепції Л. Нідерле щодо довгоголовості (доліхокефалії) давніх слов'ян.

Публікація листів окремих респондентів Ф. Вовка міститься в працях В. Старкова, О. Франко та Н. Руденко [Листи Мирона Кордуби, 2005; Наулко, 2002д; Старков, 1999].

Однак, зазначені листи становлять лише частину величезної епістолярної спадщини Ф. Вовка. Досить сказати, що дотепер залишається невідомою доля його листів до Михайла Драгоманова (тоді як лише в Інституті рукописів НАНУ зберігається 114 листів М. Драгоманова до Ф. Вовка. Ф.Х. 34791—34905). Теж стосується листів до В. Антоновича. Не знайдені листи Ф. Вовка до відомого славіста Любора Нідерле та французьких вчених, із якими він мав інтенсивну переписку. Не знайдені кореспонденції до Л. Берга, В. Ястребова, М. Дикарева, П. Литвинової-Бартош, Є. Радакової, Є. і Л. Чикаленків і багатьох інших.

Дослідити епістолярну спадщину Ф. Вовка можна лише спільними зусиллями; ми були б вдячні будь-яким відомостям про знаходження листів славетного вченого і його дописувачів і сподіваємось на творчу співпрацю з працівниками архівних та наукових закладів.

Листи Л.С. Берга до Ф.К. Вовка /упор. В.Наулко // Схід-Захід (історико-культурологічний збірник) — Харків, 2001. — Вип.3. — С.149—165.

Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського та Федора Вовка // Упоряд. і автори передмови та коментарів В.Наулко і В. Старков. // Старожитності Південної України. — Вип. 14. — Запоріжжя, 2005. — 100 с. Листування Б.Грінченко — Ф.Вовк // Старожитності Південної України. — Запоріжжя, 2001. — Вип.7. — 51 с.

Листування М.Грушевський — Ф.Вовк /упор. В.Наулко // Листування Михайла Грушевського. — Т.ІІ. Серія: Епістолярні джерела Грушевськостанства. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001 — С. 94—101, 351—376.

Листування Ф.Вовка з З.Арборе публ. Магдолене Ласло-Кутюк (Laszlo-Kutiuk M. Corespondenta dintze Zampfir Arbore si Fedor Volkov // Raportvile Literature romanoslave. — Buharesti, 1976.)

Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком /Упоряд.: В. Наулко, Н. Руденко і О. Франко. — Львів—Київ, 2001. — С. 3—5.

Наулко В. До питання українсько-чеських взаємин: листи Любора Нідерле і Ченека Зібрта до Ф. Вовка (Волкова) / В. Наулко // *Ukrainistika na prahu nového století a tisíciletí*. — *Problemy jazyka, literatury, kultury*. — *Sborník příspěvků*. — Olomouc, 2001. — С. 263—268.

Наулко В. З історії українсько-французьких наукових зв'язків. Листи французьких антропологів до Ф.К. Вовка (Волкова) / В. Наулко // *Університет*. — 2008. — №4. — С. 5—18.

Наулко В. Історико-культурна спадщина Запорозького козацтва в епістолярії Ф.К. Вовка і його дописувачів / В. Наулко // *Матеріали наук.—практ. конф. Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва*. — Нікополь, 2001а. — С. 305—309.

Наулко В. Листи Зенона Кузелі до Ф.К. Вовка / В. Наулко // *Питання стародавньої історії, археології*

й етнології. — Зб. наук. праць Чернівецького національного університету. — Чернівці, 2002. — Т.1. — С. 189—209.

Науко В. Листи Мирона Кордуби до Ф.К. Вовка / В. Науко // Університет. — 2005. — № 4(6). — С. 67—75.

Науко В. Листи Раймунда Фрідріха Кайндля до Михайла Грушевського і Федора Вовка / В. Науко // Кайндль Р.Ф. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару. Чернівці 28—29 травня 2005 р. — Чернівці, 2005а. — С. 340—347.

Науко В. Листування Любора Нідерле з Федором Вовком (Нові віднайдені листи) / В. Науко // Вісник Київського славистичного університету — серія «Історія». — Вип.14. — К., 2003. — С. 283—300.

Науко В. Листування М.Ф. Біляшівський — Ф.К. Вовк / В. Науко // Старожитності Південної України. — Вип.8. — Запоріжжя, 2002а. — 75 с.

Науко В. Листування Павла Рябкова з Федором Вовком / В. Науко // Південна Україна XVII—XIX століття: Зап. Наук.-досл. лабор. Історії Півд. України ЗДУ. — 2001б. — №6. — С. 105—125.

Науко В. Листування Ф.К. Вовка (Волкова) з російськими вченими / В. Науко // Вісник Київ. ін-ту «Слов'янський університет» — Вип. 12. — К., 2002б. — С. 196—199.

Науко В. Листування Федора Вовка з Володимиром Шухевичем (1901—1907 рр.) / В. Науко // Вісник Київського славистичного університету. — 2008а. — № 38. — С. 214—217.

Науко В. Неопубліковані листи Ореста Фотинського до Федора Вовка / В. Науко // Українська культура в іменах і дослідженнях: Наукові записки Рівненського і-ту культури. — Рівне, 1997б. — Вип. I. — С. 42—43.

Науко В. Нові віднайдені листи Любора Нідерле до Федора Вовка / В. Науко // *Ukrainica I. Soucasna ukrajinstika*. — Olomouc, 2004. — С. 385—397.

Науко В. Нововідкриті сторінки історії українознавства: Листування Федора Вовка з Миколою Біляшівським / В. Науко // Народна творчість та етнографія — 1997а. — №4. — С. 62—74.

Науко В. Що доводиться чути етнографові: Листування В. Вовка з М. Сумцовим та Д. Яворницьким / В. Науко, В. Старков // Пам'ять століть. — 1997б. — № 1. — С. 37—41.

Науко В. Чернігівщина в епістолярній спадщині Ф.К. Вовка / В. Науко // Університет. — 2009. — № 1. — С. 18—24.

Науко В. Питання української етнографії в епістолярній спадщині Ф.К. Вовка / В. Науко, Н. Руденко // Пам'ять століть. 2002д. — № 2. — С. 111—115.

Науко В. Пишу ж я, щоб якомога частіше нагадувати людям, що є на світі Україна: Листування Ф. Вовка з М. Грушевським / В. Науко, Ю. Філіпова // Родовід. — 1997. — №15. — С. 17—22.

Науко В.І. Етнографічна спадщина як джерело дослідження історії України / В. Науко // Історична наука на порозі XXI століття: Мат. Всеукр. наук. конф. — Харків, 1995. — С. 149—153.

Науко В.І. Південна Україна і Бессарабія у науковій та епістолярній спадщині Ф.К.Вовка / В. Науко // Матеріали до української етнології. — К., 1995а. — Вип. I — С. 35—47.

Науко В.І. Програмні дослідження культури та побуту людинності України за матеріалами епістолярної спадщини Ф.К. Вовка / В. Науко // Політологія, Етнологія. Соціологія: III Міжн. Конгрес українців. — Харків, 1996. — С. 92—97.

Науко В. До питання українсько-чеських взаємин: листи Любора Нідерле і Ченека Зібрта до Ф. Вовка

(Волкова) / В. Науко // Слов'янські культури в європейській цивілізації. — К., 2001с. — С. 206—242.

Словник українських псевдонімів та криптонімів XVI-XX ст. — К., 1969. — С. 450.

Старков Валерій. Митрофан Дикарев — повпред нації. Листи М.Дикарева до Ф.Вовка / Валерій Старков // Берегиня. — 1999. №4. — С. 5—20.

Франко О.О. Неопублікована епістолярія Михайла Грушевського з Федором Вовком (1895—1913) / О.О. Франко // Тези конференції, присвяченої 100-річчю переїзду М. Грушевського до Львова. — Львів, 1994.

Франко О.О. Листування В. М. Гнатюка з В.К. Вовком / О.О. Франко, А.Д. Франко // Тези доповідей і повідомлень Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. — Тернопіль. 1990. — С. 6—7.

В. И. Науко

ЭПИСТОЛЯРНОЕ НАСЛЕДИЕ Ф.К. ВОВКА — ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ

Эпистолярное наследие Ф.К. Вовка — важный источник научных знаний, синтез оригинальных мыслей, пример высокой культуры. Они дают возможность объективно и непредвзято изучать роль их автора в научной деятельности и общественно-политической жизни. Проблема исследования и публикаций писем Ф.К. Вовка усложняется тем, что они рассредоточены по различным архивам Украины, Европейских стран и даже США. Наибольший массив — 4479 эпистолярный — находится в личном фонде Ф.К. Вовка в Научном архиве Института археологии НАНУ. Наиболее сложным является выявление писем самого Ф.К. Вовка, поскольку, кроме территориальной распыленности, они нередко подписывались разными псевдонимами и криптонимами. Исследование эпистолярного наследия Ф.К. Вовка возможно лишь в случае сплочения усилий исследователей.

V. Nauko

EPISTOLARY HERITAGE OF FEDIR VOVK AS AN IMPORTANT SOURCE OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE

Epistolary heritage of Fedir Vovk is an important source of scientific knowledge. It combines original researches' thoughts and his high culture. This heritage makes possible to examine the role of the author in science and public life objectively. The problem of the study and publication of Fedir Vovk's letters is complicated by the fact that they are scattered in various archives in Ukraine, European countries and even the United States. The largest amount — 4479 epistolary — is in personal Fedir Vovk's fund in Scientific Archives of the Institute of Archaeology of the NASU. The most difficult is to identify the letters' belonging to Fedir Vovk, because he often signed various by pseudonyms and cryptonym. To study epistolary of Fedir Vovk there is a need of concerted researchers' efforts.

А. Н. Наумов, Т. В. Наумова

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ В ТУЛЬСКОМ КРАЕ В 20—30-е гг. XX в.

20—30-е гг. XX в. стали сложным и важным этапом в развитии процесса познания древней истории тульского края. В непростых условиях советского периода за два десятилетия своего развития тульское археологическое краеведение прошло путь от дореволюционной системы взглядов и описательных методов до современных научных исследований памятников.

К л ю ч е в ы е с л о в а: тульский край, советский период, археологи, краеведение, археологические памятники, полевые экспедиции.

Первые годы после октября 1917 г. в Тульской губернии, как и по всей России, характеризовались коренными изменениями всех сторон жизни. Эти перемены неизбежно коснулись и организаций, вокруг которых консолидировалось тульское историческое краеведение. В 1918 г. была упразднена Тульская губернская архивная комиссия (ТГУАК) — официальная губернская организация, которая занималась историей и археологией края в 1913—1917 гг. В этом же году была ликвидирована Палата древностей — первый тульский музей, основанный еще в 1885 г.

Вместо этих дореволюционных краеведческих организаций в сентябре-октябре 1918 г. в составе Тульского губернского отдела народного образования был сформирован подотдел музеев, архивов и охраны памятников искусства и старины. Основными задачами Подотдела были учет и охрана художественно-исторических ценностей в губернии и г. Туле, создание Тульского художественно-исторического музея (ТХИМ), предпринимались попытки организации археологических работ под руководством археолога С.А. Деринга [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 7, л. 14; д. 8, л. 1—2, 86].

Несмотря на коренную перестройку тульского краеведения, основными сотрудниками подотдела были известные еще в дореволюционное время тульские историки-краеведы Н.И. Троицкий (1851—1920), А.П. Рудаков (1886—1940), П.В. Нарциссов (? — не ранее 1925). Именно благодаря усилиям этих патриотов родного края и их помощников в Тульской губернии в суровые годы гражданской войны были спасены главные музейные и архивные коллекции тульского края.

В начале 1920-х гг. археологическое краеведение в Туле продолжало развиваться усилиями А.П. Рудакова и П.В. Нарциссова. В 1920—1921 гг. А.П. Рудаков, занимая должность заведующего ТХИМ, разработал программу «Этнография и археология музея краеведения», провозгласив одной из важных задач музея археологическое обследование губернии и составление археолого-этнографической карты, как важнейшего источника по истории края [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 8, л. 114; д. 18, л. 13—14]. В своей обобщающей работе по истории Тулы и Тульского края, написанной позднее А.П. Рудаков широко использовал сведения об известных памятниках археологии [Рудаков, 1923, с. 3—5].

Главной заслугой П.В. Нарциссова перед тульской археологией стала его деятельность по сбору и систематизации данных об археологических памятниках на территории тульского края. Он начал заниматься этим еще до революции как сотрудник ТГУАК. В начале 1920-х гг. П.В. Нарциссов задумал и частично осуществил публикацию серии краеведческих изданий по истории и археологии [Нарциссов, 1922].

Об объеме проделанной П.В. Нарциссовым работы мы можем судить лишь по машинописному варианту рукописи, сохранившемуся в рукопис-

ном архиве Института археологии РАН. Часть ее была опубликована в 1925 г. в виде отдельных очерков в краеведческом сборнике «По Тульскому краю (Пособие для экскурсий)» [Нарциссов, 1925а, с. 448—458; 1925б, с. 557—578; Нарциссов, 1925в, с. 579—582; 1925г, с. 712—724]. Археологический раздел содержал сведения о 95 городищах, 75 курганных группах и одиночных курганах, стоянках и местонахождениях каменного века, находках ледниковой фауны, местах древнейших следов язычества (конь-камней). Основой для сведений П.В. Нарциссова послужили материалы археологической анкеты ТГУАК и публикации краеведов и археологов [Шаталов, 1915, с. 24—28; Троицкий, 1898, с. 297—299; Троицкий, 1904; Покровский, 1901, с. 21—29; Городцов, 1898, с. 217—229; 1920, л. 13, 19; Афремова, 1921, д. 102, л. 1—9].

С середины 1920-х гг. инициатива в организации и проведении краеведческих исследований в тульском крае перешла к основанному в 1925 г. «Обществу по изучению Тульского края», действовавшему в сотрудничестве с краеведческим музеем. Развитие археологического краеведения, возобновление археологических исследований в Тульской губернии было связано, с именем профессионального археолога, члена Общества и Ученого совета ТХИМ М.А. Дружинина (1896—1938), человека с интересной, но короткой и трагичной судьбой [Фомин, 1997, с. 12—14; Акиншин и др., 2004, с. 147]. В Обществе М.А. Дружинин руководил работой археологической подсекции. Именно он сформулировал основную и долгосрочную цель ее работы — составление археологической карты Тульской губернии [Дружинин, 1927, с. 48].

Летом 1925 г. инициативной группой в составе М.А. Дружинина, краеведа Т.Л. Шаталова (1869—1926) и заведующей Губмузеем А.Н. Нечаевой (1888 — не ранее 1934) были проведены первые, после долгого перерыва, археологические исследования в тульском крае [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 39, л. 71; План работ, 1925, л. 6—7]. В Богородицком и Веневском уездах были обследованы 3 одиночных кургана на р. Шат, проведены раскопки двух насыпей курганного могильника у с. Белькова [Дружинин, 1925, л. 3—12; 1926, с. 73; Нечаева, Дружинин, 1927, с. 24—28].

В 1926 г. М.А. Дружининым и А.Н. Нечаевой были проведены рекогносцировочные разведки в Алексинском, Веневском, Богородицком и Тульском уездах в среднем течении р. Упы и по ее притокам. В августе этого же года была проведена комплексная геолого-археологическая экспедиция Общества под руководством М.А. Дружинина и геолога Н.Х. Дампеля в Веневском и Тульском уездах. Обследовались берега р. Тулицы и Осетра [Дружинин, 1926в, с. 55; 1927а, с. 48—49]. В ходе экспедиций была открыта новая курганная группа у с. Новое село Богородицкого уезда, осмотрены 8 городищ, 11 курганов, вал

Засечной черты [Дружинин, 1926е, с. 54; Дружинин, 1927а, с. 48—49; Отчет, 1927, с. 64—65].

В 1926 — начале 1927 гг. сведения о случайных археологических и палеонтологических находках, кладах старинных монет, собранные под руководством М.А. Дружинина, регулярно публиковались на страницах печатного органа Общества журнала «Тульский край» [Дружинин, 1926а, с. 73; 1926б, с. 74; 1926в, с. 50; 1926д, с. 29—35; 1926е, с. 54; 1927б, с. 61]. На основе данных о находках кладов и анализа нумизматической коллекции Тульского музея М.А. Дружининым была подготовлена рукопись «О чем говорят нам старинные монеты» с обзором 51 находки кладов на территории Тульской губернии [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 42, л. 1—20]. Вместе с А.Н. Нечаевой М.А. Дружинин участвовал в составлении текста новой археологической анкеты [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 102а, л. 226].

В 1927 г., в разгар краеведческой деятельности М.А. Дружинина арестовывают и ссылают в г. Няндом Архангельской губернии за участие в антисоветском спортивном обществе «Сокол». Однако и в ссылке М.А. Дружинин продолжал думать об археологическом изучении тульского края [Дружинин, 1929, с. 33—34].

С отъездом Дружинина археологические исследования в Тульском крае практически прекращаются. Лишь в 1929 г. членом Общества по изучению Тульского края становится археолог-любитель, рабочий ТОЗ Г.А. Доррер (1910—1941). В конце 1920-х он начинает заниматься историко-археологическими исследованиями, в частности, по заданию краеведческого музея ведет наблюдения за земельными работами в г. Туле. [Доррер, 1930а, с. 63—64; 1930б, с. 42—43].

В начале 1930-х гг. советская власть начинает активное преследование и ликвидацию краеведческого движения в стране, как одной из форм инакомыслия. В 1930 г. прекратилось издание журнала «Тульский край», Общество по изучению Тульского края было преобразовано в Тульское районное бюро краеведения (ТБК) превратившись в еще одну «культурную единицу» [Присенко (эл. Ресурс)].

Осенью 1932 г. М.А. Дружинин возвратился из ссылки в Тулу. В декабре он поступает на работу в Тульский краеведческий музей (ТКМ) и сразу начинает активную деятельность по сбору археологических материалов и подготовке полевых работ. В 1933 г. М.А. Дружинин принял участие в одной из геологических краеведческих экспедиций, попутно обследовав в окрестностях г. Крапивны 2 кургана [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 75, л. 15—29].

В 1933—1934 гг. М.А. Дружинин организует в музее работу по составлению поуездного свода археологических памятников [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, д. 102а, л. 30—39, 40—41, 214—214 об.; д. 103, л. 90]. Свообразным итогом этой работы стала обширная рукописная картотека, содержащая более чем 1100 описаний

археологических объектов и находок [Дружинин, 1937, л. 2; Доррер, 1939а, л. 6]. В это время ученый активно сотрудничает с Комиссией по изучению фатьяновской культуры, ведет переписку с ГИМ о случайных находках эпохи бронзы, по запросу Академии наук занимается сбором сведений о палеонтологических находках в крае [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 88, л. 44—45; д. 103, л. 93, 127—130].

В середине 1930-х гг., возобновляются полевые археологические работы в тульском крае. С 1935 г. ГАИМК начал выдавать Открытый лист на имя М.А. Дружинина. В исследованиях принимал участие Г.А. Доррер [Дружинин, 1935, л. 1—2].

Работы 1935 г. были достаточно масштабными. Совместно с ГИМ (г. Москва) и Государственным опытно-показательным музеем Московской области (г. Истра), было проведено обследование Тульского кремля. На первом этапе руководил работами московский археолог К.Я. Виноградов [Виноградов, 1935, л. 1—23]. После отъезда К.Я. Виноградова, М.А. Дружининым было проведено исследование помещений и подвала Ивановской Тайницкой башни [Дружинин, 1935б, л. 2—20б].

В Щекинском районе у с. Костомарова обследовалось местонахождение стоянки каменного века. В Тульском районе, на р. Тулице, изучались остатки первых в России железодельных Городищенских заводов XVII—XVIII вв. и Торховское городище, связанное по местным преданиям и краеведческим работам с летописной Тулой [Дружинин, 1935, л. 3—80б; Сахаров, 1851, с. 10].

У с. Деилова в Декиловском районе Тульской области был осмотрен одиночный курган и исследовано городище, традиционно связывавшееся с вятическим городом Дедославлем. Однако исследования выявили культурные напластования только позднесредневекового времени [Дружинин, 1935, л. 11—130б]. В окрестностях г. Тулы было осмотрены два одиночных кургана и городище у д. Струково [Дружинин, 1935, л. 14—150б].

В 1936 г. археологические исследования проводились в трех районах [Дружинин, 1936, л. 1—27]. В Щекинском районе изучались городища у дд. Городня и Сатинка, с. Супруты, осмотрена коллекция костей ископаемых животных в школе д. Крюковка, собран подъемный материал эпохи неолита и древнерусского времени по берегам р. Упы. В Тульском районе объектами исследования стали курган у д. Алексеевки, местонахождения каменных орудий, городище у д. Малевка. В Дубенском районе были осмотрены городища у с. Поречье, дд. Тимофеевка и Березовка.

Археологические отчеты М.А. Дружинина за 1935—1936 гг. были достаточно информативны, содержали разнообразные данные источников о памятниках, подробные описания и глазомерные планы, схемы разрезов и рисунки находок.

За два года работ археолог успел исследовать 13 городищ, 3 кургана, 4 местонахождения каменных орудий, остатки трех железодельных заводов, начать изучение культурных напластований Тульского кремля. Можно только удивляться, что при скудном финансировании, дефиците полевого оборудования, когда главным экспедиционным транспортом были железная дорога и велосипеды, был проделан столь большой объем работ.

Результаты работ М.А. Дружинина в Тульской области середины 1930-х гг. заняли достойное место в общероссийском сборнике «Археологические исследования в РСФСР в 1934—1936 гг.» [Герасимов, 1941, с. 53—57].

В 1937 г. М.А. Дружинин и Г.А. Доррер продолжили исследования памятников в Щекинском, Тульском, Крапивенском и Болховском районах. Обследовались уже известные городища и другие памятники на р. Упе и ее притоках [Дружинин, 1937а, л. 1—20б].

В конце июля М.А. Дружинин написал краткий, предварительный отчет по итогам археологических работ 1937 г. и составил черновой вариант текста статьи для местных газет [ГАТО, ф. 3932, оп. 1, д. 54, л. 1—2], но даже не успел отослать их. В ИИМК отчет попал лишь в июне 1938 г. [Дружинин, 1937, л. 20б]. 9 августа М.А. Дружинина увольняют из музея по сокращению штатов, а 9 октября арестовывают. 14 января 1938 г. комиссия НКВД СССР приговаривает его «к высшей мере наказания». 25 января 1938 г. приговор был приведен в исполнение [Фомин, 2004, с. 14].

После гибели М.А. Дружинина археологические исследования продолжил Г.А. Доррер, который, не имея специального образования, тем не менее, успел получить опыт полевых археологических работ. Он четко понимал и осознавал свои возможности и считал, что главным для него являются «...археологические разведки необследованных памятников и мест находок, результатом которых будет описание и фотофиксация этих памятников и составление археологической карты Тульской области <...> Какие-либо раскопки собственными силами Тульский музей в данный момент производить не в состоянии, не имея достаточно квалифицированных научных сил...» [Доррер, 1939а, л. 60б].

В 1938 г. Г.А. Доррер продолжил археологические разведки в тульском крае. Была обследована местность у с. Старая Крапивенка Крапивенского района, предполагаемого местонахождения древнего города. Удалось зафиксировать остатки двух городищ, большого посада и могильника, обследовать два кургана [Доррер, 1938, л. 2—40б]. В черте г. Алексина и его окрестностях были выявлены остатки двух городищ, осмотрены два кургана, а также обследовано городище у с. Буньрева [Доррер, 1938, л. 6—8]. В отчете за 1938 г. Г.А. Доррер поместил сводку

курганов и городищ, изученных в 1935—1938 гг. [Доррер, 1938, л. 10—15об].

Осенью 1938 г. Г.А. Доррер переехал жить в г. Москву, но остался внештатным сотрудником ТКМ и продолжал археологические исследования [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 126, л. 40, 60—61]. В 1939 г. археолог провел плановое обследование памятников Веневского и Алексинского районов [Доррер, 1939а, л. 1—61]. В Веневском районе были осмотрены 3 городища, курганная группа, а также собраны сведения о местонахождении древнего грунтового могильника. В Алексинском районе был произведен осмотр 4 городищ [Доррер, 1939а, л. 8—9, 11—14об]. В предполагаемом районе затопления Калужской гидроэлектростанции были обследовано русло р. Упы от г. Тулы до места впадения в р. Оку. В основном проводился осмотр уже известных археологических памятников [Доррер, 1939а, л. 8—9, 15—18]. В отчет 1939 г. вошли также сведения о городищах Епифанского и Воловского районов [Доррер, 1939а, л. 18—18об; 1939б, л. 37—61].

Отчет за 1939 г. был выслан в ИИМК с опозданием, только в апреле 1940 г., так как в конце 1939 г. Г.А. Доррер был мобилизован на финскую войну, откуда в начале 1940 г. с обморожением ног он попал в госпиталь г. Калинина. Несмотря на серьезность травмы, в 1940 г. исследователь собирался продолжить археологические работы на Куликовом поле, а также в районе строительства Гнездинского водохранилища под Тулой. В полном масштабе разведки проведены не были из-за обострившейся травмы Г.А. Доррера. В качестве отчета в ИИМК были посланы уже известные сведения, описания и фотографии памятников [Доррер, 1940, л. 9—23].

Г.А. Доррер намеревался активно продолжать полевые археологические работы и даже разработал перспективный план археологических исследований ТКМ до 1942 г. [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 126, л. 40]. Однако в 1941 г. Г.А. Доррер ушел добровольцем на фронт и пропал без вести.

В целом, 1920—1930-е гг. имели большое значение в развитии тульской археологии. Этот период стал своеобразным мостом между дореволюционными исследованиями и современным этапом археологического изучения региона. Представители старшего поколения тульских краеведов (Н.И. Троицкий, А.П. Рудаков, П.В. Нарциссов, Т.Л. Шаталов) сумели в крайне тяжелых условиях гражданского войны сохранить обширное историко-культурное наследие тульского края и передать эстафету новому поколению исследователей. М.А. Дружинин и Г.А. Доррер стали первыми тульскими специалистами, которые уже с научных позиций продолжили изучение археологического наследия региона. Значение работ М.А. Дружинина и Г.А. Доррера состояло прежде всего в том, что их усилиями легенды и предания,

материалы анкет и краеведческих статей, рукописные заметки и поездные списки древних могил и валов превратились в реальные памятники археологии, с точной привязкой их на картах, научным описанием, фотографиями и топографическими планами. Тем самым был заложен прочный фундамент современного этапа развития тульской археологии.

Акиншин А.Н. Воронежское отделение Московского археологического института (1920—1923 гг.) / А.Н. Акиншин, В.А. Алленова, И.Е. Сафонов // Исторические записки: Научные труды исторического факультета ВГУ. — Воронеж, 2004. — Вып. 10.

Антонова И.А. Архивы — это вечное национальное достояние: (к 90-летию со дня принятия Декрета СНК РСФСР «О реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР») / И.А. Антонова // Тульский краеведческий альманах. — Тула, 2008.

Афремова Ф.А. Дневник раскопок, произведенных в Тульской губернии, Белевском уезде, Погорельской волости с. Песковатое в 1921 г. / Ф.А. Афремова. — 1921 // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 102.

Виноградов К.Я. Отчет о раскопках в Кремле г. Тулы и в г. Коломне / К.Я. Виноградов. — 1935 // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 79.

ГАТО ф. 3932 «Дружинин М.А.», оп. 1, д. 1, 11, 15, 22, 29, 54, 142, 147, 149.

Герасимов М.М. Археологические работы в РСФСР в 1934—1936 гг. / М.М. Герасимов, М.В. Воеводский, П.Н. Третьяков. — М.—Л., 1941.

Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Белевском и Рязанском уездах в 1897 г. / В.А. Городцов // АИЗ. — М., 1898. — Т. VI (№ 7—8).

Городцов В.А. Дневник археологических раскопок 1920 г. / В.А. Городцов // ОПИ ГИМ ф. 431, оп. 1, ед. хр. 62.

Доррер Г.А. Остатки древней Тулы / Г.А. Доррер // Тульский край. — Тула, 1930а. — № 3 (18).

Доррер Г.А. Остатки древней Тулы, обнаруженные за последние годы / Г.А. Доррер // Тульский краеведческий сборник. — Тула, 1930б.

Доррер Г.А. Отчеты археологических экспедиций Тульского областного краеведческого музея. 1938 год / Г.А. Доррер. — 1938 // НА ИИМК РАН ф. 35, оп. 1, № 263.

Доррер Г.А. Отчет о раскопках Тульского областного музея в 1939 году / Г.А. Доррер. — 1939а // НА ИИМК РАН ф. 35, оп. 1, № 219.

Доррер Г.А. Отчет о раскопках Тульского областного музея в 1939 году (планы, чертежи, фото) / Г.А. Доррер. — 1939б // НА ИИМК РАН, ф. 35, оп. 1, № 220.

Доррер Г.А. Описание археологических объектов в зоне затопления Гнездинского водохранилища и его окрестностях, близ г. Тулы / Г.А. Доррер. — 1940 // НА ИИМК РАН ф. 35, оп. 1, № 180.

Дружинин М.А. Отчет об археологических раскопках в Тульской губернии летом 1925 года / М.А. Дружинин. — 1925 // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 211.

Дружинин М.А. Археологическая экспедиция / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1926а. — № 1.

Дружинин М.А. Геологические и археологические находки / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1926б. — № 1.

- Дружинин М.А. Геологические и археологические находки. Раскопки кургана близ д. Любовки / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1926в. — № 2.
- Дружинин М.А. Разрешение на производство археологических разведок. План геолого-археологической экспедиции / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1926г. — № 2.
- Дружинин М.А. Народные предания о Кудеяре / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1926д. — № 3.
- Дружинин М.А. Геологические и археологические находки / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1926е. — № 3.
- Дружинин М.А. Археологические разведки летом 1926 г. / М.А. Дружинин // Тульский край. — 1927а. — № 1(4).
- Дружинин М.А. Геологические и археологические находки / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1927б. — № 1(4).
- Дружинин М.А. Археологическая работа краеведа в осенне-зимний период / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1929. — № 2—3 (14—15).
- Дружинин М.А. Отчет об археологических обследованиях, проведенных летом 1935 г. Тульским краеведческим музеем / М.А. Дружинин. — 1935 // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 87.
- Дружинин М.А. 1936. Отчет об археологических обследованиях, проведенных Тульским краеведческим музеем в районах — Тульском, Щекинском, Дубенском и Крапивинском / М.А. Дружинин // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 249.
- Дружинин М.А. Краткий предварительный отчет об археологических обследованиях, проведенных Тульским краеведческим музеем в июне 1937 года / М.А. Дружинин. — 1937 // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 204.
- Дружинин М.А. Собрание материалов для археологической карты Тульского и соседних с ним районов / М.А. Дружинин. — 1937б // ГАТО ф. 3932, оп. 1, д. 29.
- Журнал заседания Комиссии по раскопкам РАИМК, 1925 // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 44.
- Нарциссов П.В. Указатель литературы по истории культуры Тульского края / П.В. Нарциссов. — Тула, 1922.
- Нарциссов П.В. Тульский художественно-исторический музей. VIII. Археология / П.В. Нарциссов // По Тульскому краю. (Пособие для экскурсий). — Тула, 1925а.
- Нарциссов П.В. Памятники времен татарщины / П.В. Нарциссов // По Тульскому краю. (Пособие для экскурсий). — Тула, 1925б.
- Нарциссов П.В. Иван-озеро (остатки Ивановского канала) / П.В. Нарциссов // По Тульскому краю. (Пособие для экскурсий). — Тула, 1925в.
- Нарциссов П.В. Из опыта проведения экскурсий в Тульский художественно-исторический музей и на Кремль / П.В. Нарциссов // По Тульскому краю. (Пособие для экскурсий). — Тула, 1925 г.
- НА ГУК ТО ТОИАЛМ оп. 2, д. 7—8, 18, 39, 42, 75, 88, 102а, 104, 126 «Дела постоянного хранения за 1918—1952 гг., ранее считавшиеся списанными».
- Нечаева А.Н. Археологические исследования в Тульской губернии / А.Н. Нечаева, М.А. Дружинин // Материалы к доистории Центрально-промышленной области. — М., 1927.
- Отчет о деятельности Общества по изучению Тульского края за 1926 г. // Тульский край. — Тула, 1927. — № 2—3 (5—6).
- План работ по проведению археологических раскопок по Тульскому краю на 1925 год // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 148.
- Покровский Н.И. Два городка на реке Шат / Н.И. Покровский // Тульская старина. — Тула, 1901. — № 8.
- Присенко Г.П. Проникновение в былое / Г.П. Присенко. — Тула, 1984.
- Присенко Г.П. Создание Общества по изучению Тульского края (1925 г.): [Электронный ресурс] / Г.П. Присенко // Режим доступа: http://www.tounb.ru/tula_region/historyregion/history_fakts/sobitiya_35.aspx
- Протоколы заседаний первого заседания палеонтологов ЦПО // Материалы к доистории Центрально-промышленной области. — М., 1927.
- Рудаков А.П. Очерки из истории Тулы и Тульского края / А.П. Рудаков. — Тула, 1923.
- Сахаров И.П. Памятники Тульской губернии / И.П. Сахаров. — СПб., 1851.
- Смидович П.Г. Обращение ЦБК ко всем краевым организациям / П.Г. Смидович // Тульский край. — Тула, 1930. — № 3 (18).
- Троицкий Н.И. Городище при с. Поречье Одоевского уезда Тульской губернии / Н.И. Троицкий // АИЗ. — М., 1898. — Т. VI.
- Троицкий Н.И. Березовское городище и древний удельный город Волконеск / Н.И. Троицкий. — Тула, 1904.
- Фомин Н.К. Михаил Андреевич Дружинин (1896—1938) — археолог, этнограф, краевед / Н.К. Фомин // Историко-археологические чтения памяти Н.И. Троицкого. Вып. 1. — Тула, 1997.
- Шаталов Т.Л. Археологическая разведка курганов и городищ возле д. Кириловки Одоевского уезда / Т.Л. Шаталов // Отчет ТГУАК за 1914—15 гг. — Тула, 1915.
- Шестаков Н.А. Археологический очерк г. Белева и его окрестностей / Н.А. Шестаков // Труды ТГУАК. Кн. II. — Тула, 1915.

А. М. Наумов, Т. В. Наумова

АРХЕОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО
У ТУЛЬСЬКОМУ КРАЇ
В 20—30-ті рр. ХХ ст.

Після жовтневої революції 1917 р. головним завданням тульських краєзнавців було збереження музейних колекцій та архівних матеріалів з історії тульського регіону. У другій половині 20-х рр. ХХ ст. відроджуються дослідження пам'яток археології в тульському краї. Очолив ці роботи член Товариства по вивченню тульського краю, фахівець-археолог М.А. Дружинін (1896—1938). Але у 1927 р. він був заарештований і засланий. У 1930 р. було ліквідовано і Товариство з вивчення тульського краю. Археологічні дослідження в Тульській області відновлюються під керівництвом М.А. Дружиніна лише у 1935 р., в рамках діяльності Тульського краєзнавчого музею. Впродовж 1935—1937 рр. у центральних районах було обстежено понад 50 археологічних місцезнаходжень. Проте, в 1938 р. М.А. Дружинін був вдруге репресований і розстріляний. В 1938—1940 рр. вивчення тульських старожитностей продовжив учень М.А. Дружиніна Г.А. Доррер (1910—1941). У 1941 р. він йде добровольцем на фронт і пропадає без вісті.

Незважаючи на малий строк діяльності, обидва дослідники встигли зробити багато корисного для тульської археології. Роботами М.А. Дружиніна і Г.А. Доррера була створена база для сучасного етапу археологічних досліджень в Тульській області.

A. Naumov, T. Naumova

ARCHAEOLOGICAL AREA STUDIES
IN TULA REGION
20—30th YEARS OF XX CENTURY

After October Revolution of 1917, the main goal of Tula local researches was to preserve museum's collections and archival materials of Tula region history. The second half of the 20th was the period of active development in Russian local history; the researches of archeo-

logical sites were revived in Tula Region as well. The researches were headed by M.A. Druzhinin (1896—1938) — the member of Tula Research Society and archeologist. But in 1927 he was arrested and exiled. In 1930 the Tula Research Society was Society was liquidated as well. Archaeological researches in Tula Region renewed only in 1935 under the direction of M.A. Druzhinin, within activity of the Tula museum of local history. For the period from 1935 until 1937 more than 50 objects of archeology were studied in the central areas. However, in 1938 M.A. Druzhinin became a subject of repression again and was bunted. In 1938—1940 studying of the Tula antiquities was continued by the student of M.A. Druzhinin G.A. Dorrer (1910—1941). In 1941 he leaves volunteers to the war forefront and becomes missing person. Despite the small research period both of researches managed to make a big work in studying archeology in Tula region. Druzhinin and Dorrer's works created the base for the present stage of archaeological researches in Tula region.

А. А. Непомнящий, В. В. Акимченков

ИЗ ИСТОРИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ КРЫМСКИХ МУЗЕЕВ В 20-е гг. XX в.

Рассмотрена история изучения памятников Гераклейского полуострова в 20-е годы XX века. Отображены концептуальные подходы музейной политики Советского Союза и ведущие направления деятельности сева­стопольских музеев. Охарактеризована роль Севастопольского музея краеведения и Херсонесского государственного историко-археологического музея в этом процессе.

К л ю ч е в ы е с л о в а: история археологии, Гераклейская комиссия, Севастопольский музей краеведения, Херсонесский государственный историко-археологический музей, Л.А. Моисеев, И.Н. Бороздин.

После утверждения в ноябре 1920 года Советской власти в Крыму произошло значительное оживление археологических исследований, организаторами которых выступали местные энтузиасты-краеведы и учреждения. В это время музеям было вменено в обязанности вести не только просветительскую, но и научно-исследовательскую работу, которую они успешно проводили в Крымской АССР на протяжении 20-х годов XX века. В археологической практике наблюдались тенденции к организации массовых коллективных исследований. Так, целый ряд успешных экспедиций был произведен Севастопольским музеем краеведения, являвшимся, по сути «юношеским краеведческим кружком, состоящим из многочисленных школьников» [Эрнст, 1931, с. 74].

Особое и, самое главное, систематическое внимание столичных и местных исследователей было сконцентрировано на изучении археологических древностей Гераклейского полуострова. Сотрудниками Музея краеведения в течение 20-х годов XX века была проведена большая работа по учету, составлению планов, описанию гераклейских башен и составлено две карты Гераклейского

полуострова [Анциферов, 1928, с. 210]. В основном данные мероприятия проводились участниками историко-археологического сектора музея, в то время еще юношами, а со временем — ма­ститыми советскими учеными — А.Н. Бернштамом, Б.В. Веймарном, Е.В. Веймарном, Г.Г. Волобуевым, Г.А. Кулагиным, С.Ф. Стржелецким, В. Чепелевым и А. Шишмаревым под руководством директора музея Павла Петровича Бабенчикова (1882—1947). Параллельно, а зачастую и совместно, эту же работу проводил Херсонесский музей под руководством Константина Эдуардовича Гриневича (1891—1971) [Стржелецкий, 1961, с. 19]. С 1924 по 1930 годы при Музее краеведения действовала Гераклейская комиссия [Краеведческие учреждения, 1927, с. 94]. Так, 17 июля 1925, 17 октября и 1 ноября 1926, 21 марта 1927 — были обозначены маршруты по изучению Юхариной балки. В свою очередь, 29 июня и 14 июля 1926, 10 апреля 1928 проведены маршруты по Сарандинакиной балке. 8 апреля 1927 года был организован поход к обрыву Сапун-горы — Карачан, в ходе которого были обнаружены следы разрушений 1854 года, образованные в результате устройства военных лагерей союзными войсками [КФ ИА НАНУ, 1949].

2 апреля 1927 года было произведено исследование средней части Бермановской балки, где были найдены остатки гончарного водопровода, часть труб которого забрали в Музей краеведения в качестве экспонатов. К концу 20-х годов XX века на учет было взято свыше 80 памятников и составлена археологическая карта полуострова [Стржелецкий, 1961, с. 18]. Эти материалы значительно дополнили данные экспедиции Государственной академии истории материальной культуры 1936 года, которые были положены в основу готовящегося к изданию «Гераклейского сборника».

Еще в начале 20-х годов XX века между местными и столичными учеными возникли разногласия по поводу атрибуции археологических памятников Гераклеяского полуострова. Часть исследователей была озадачена вопросом — кому принадлежит приоритет в изучении данной проблемы. Кроме того, теории и концептуальные подходы в их изучении существенно различались, что привело к межличностному конфликту.

Значительное внимание Гераклеяскому полуострову уделял археолог Лаврентий Алексеевич Моисеев (1882—1946) [Моисеев, 1926]. Однако выводы его многолетних работ шли в разрез с результатами исследований И.Н. Бороздина, А.С. Башкирова и К.Э. Гриневича. Излагаемые им тезисы вводили в заблуждение ряд исследователей, занимающихся изучением истории Херсонеса. По его мнению, «гераклеяские башни» являлись памятниками строительства тавров-эхийцев, тем самым он связывал их с Микенской культурой. Данные ошибочные положения Л.А. Моисеева отнюдь не уменьшали значение его исследований в целом. Особенно важным было начатое им изучение водопроводов позднеантичного и средневекового Херсонеса и обмеры клеров в южной части полуострова. Эти работы являлись основой для научного определения размежевки клеров на всей площади Гераклеяского полуострова и установления общего их количества. Зимой 1924 года Л.А. Моисеевым был зачитан доклад касаясь памятников Гераклеяского полуострова под названием — «Проблема доисторического Крыма» на заседании историко-этнографического отдела Научной ассоциации востоковедения.

Научные наработки Л.А. Моисеева вызвали шквал острой критики со стороны И.Н. Бороздина в адрес Л.А. Моисеева [Бороздин, 1927]. Разыскания и интерпретация фактов, предпринятые Лаврентием Алексеевичем именовались И.Н. Бороздиным «археологическими прогулками» с применением «мощеискательских» методов. Л.А. Моисеев же справедливо полагал, что именно эта реплика породила в ученых столичных кругах интерес к памятникам Гераклеяского полуострова, и побудил Научную ассоциацию востоковедения в сентябре 1924 года снарядить экспедицию для изучения полуострова. Однако И.Н. Бороздин настаивал, что «никаких «Америк» о Гераклеяских древностях в своем докладе Л.А. Моисеев не открыл; о них давно знали и без него. <...> Само собой разумеется, что экспедиция была организована вовсе не ради прекрасных глаз Моисеева. Он, по-видимому, забыл, что еще осенью 1923 года на Крымской музейной конференции обсуждался вопрос о памятниках Гераклеяского полуострова <...> и тогда решено было просить Ассоциацию востоковедения о посылке научной экспедиции. <...> Что касается до участия его в экспедиции, то никто уж не виноват в том, что ко времени прибытия ее в Крым Л. Моисеев был отстранен от заведования

Херсонесским музеем. Можно, конечно, пожалеть, что он не присутствовал на раскопках. Ему бы очень и очень не мешало посмотреть, как ведутся исследовательские работы» [Бороздин, 1927, с. 285].

В сентябре 1924 года Научная ассоциация востоковедения осуществила археологические раскопки на Гераклеяском полуострове, при этом «поставила своей задачей путем углубленных археологических разведок выявить основные типы загадочных сооружений Гераклеяского полуострова и определить их хронологию». Разыскания проходили под руководством главы историко-этнологического отдела Ассоциации, профессора Ильи Николаевича Бороздина (1883—1959) и при ближайшем участии ученого секретаря Центральной комиссии по изучению татарской культуры при Ассоциации, профессора Алексея Степановича Башкирова (1885—1963) [Непомнящий, 2012, с. 157—178].

Работы проводились на двух усадьбах: в Александриде и на северо-восточном склоне Верхне-Юхаринойбалки. Участники экспедиции приняли сотрудники Севастопольского музея краеведения [Гриневич, 1924, с. 4]. Внимание исследователей было привлечено к каменным кругам Гераклеяского полуострова, природа появления которых оставалась неразгаданной. П.П. Бабенчиковым был обследован один из кругов близ Александриды, что, по высказыванию И.Н. Бороздина, позволило «значительно приблизиться к решению «Гераклеяской загадки» — «туман, реявший над памятниками, начинает рассеиваться» [Бороздин, 1925, с. 235].

Раскопки 1924 года сосредоточились вокруг памятников Гераклеяского полуострова и поставили ученых перед необходимостью решения основной задачи — изучения экономики античного Херсонеса, его сельского хозяйства, активизировав разведочные работы, проводимые Херсонесским государственным музеем и Севастопольским музеем краеведения.

В 1928 году Херсонесский музей начал раскопки одного из хозяйственных комплексов в Бермановской балке [Гриневич, 1928]. В 1929 году эти работы были продолжены и начаты еще на двух соседних комплексах. Однако ни на одном из комплексов они не были доведены до конца. В 1930 году исследования были перенесены на Маячный полуостров, где и продолжались в 1931 г.

Научно-исследовательская деятельность Гераклеяской комиссии при Музее краеведения, которая действовала на протяжении 20-х годов XX века, уже на первых порах своего существования была признана научным миром Советского Союза, хотя она не являлась примером классической научной организации. Так, во время проведения Конференции археологов СССР в Керчи в 1926 году, профессор Александр Андреевич Спицын (1858—1931) в своем докладе «Краеведение в археологии» с особой теплотой говорил о работе севастопольской молодежи, объединенной вокруг Музея краеведения, поскольку он

лично и обстоятельно изучил его работу. Он детально обрисовал съезду «эту севастопольскую культурную организацию», и много говорил об ее инициаторах и работниках, предлагая считать музей «краеведческой организацией повышенного типа, учреждением, которое является образцом для подобных организаций». Хотя, по мнению А.А. Спицына, доклад П.П. Бабенчикова «О севастопольском краеведении» не представил значительного интереса для съезда, но был замечателен тем, что «растопил, казалось, последний «ледок недоверия», который был у некоторых ученых по отношению к силам и возможностям краеведческой молодежи». В свою очередь председатель Конференции профессор Василий Алексеевич Городцов (1860—1945) «горячо благодарил севастопольских краеведов за работу и, отказавшись от былого предубеждения, признал эту работу — научной» [Старый краевед, 1926, с. 2].

Таким образом, благодаря проведенным археологическим раскопкам на Гераклеяском полуострове в 20-е годы XX века, было выдвинуто две диаметрально противоположные концепции относительно существования на этой территории ряда памятников материальной культуры. В 30-е годы XX века исследования были продолжены сотрудниками Херсонесского государственного историко-археологического музея: К.Э. Гриневичем, В.П. Лисиным, А.К. Тахтаем и др. Однако повальная полоса арестов и уничтожение цвета крымской археологии свела на нет научно-исследовательские разработки [Непомнящий, 2012, с. 210—238].

Анциферов Н.П. Особенности краеведного движения в Крыму / Н.П. Анциферов // Краеведение. — 1928. — № 4. — С. 202—212.

Бороздин И. [Н.] Новейшие археологические открытия в Крыму: раскопки на Гераклеяском полуострове / И.Н. Бороздин. — М., 1925. — 30 с.; Он же. Археологические раскопки на Гераклеяском полуострове / И.Н. Бороздин // Новый Восток. — 1925. — № 1 (7). — С. 214—241; Он же. К вопросу о хронологической датировке памятников Гераклеяского полуострова / И.Н. Бороздин // Труды отделения археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. — М., 1926. — Т. 1. — С. 47—50.

Бороздин И. [Н.] Памятники Гераклеяского полуострова и домыслы Л. Моисеева: письмо в редакцию / И.Н. Бороздин // Новый Восток. — 1927. — № 18. — С. 284—285.

Бороздин И.Н. Археологические раскопки на Гераклеяском полуострове / И.Н. Бороздин // Новый восток. — 1925. — № 1 (7). — С. 214—241; См. также: Бороздин И. [Н.] Новейшие археологические открытия в Крыму: раскопки на Гераклеяском полуострове / И.Н. Бороздин. — М., 1925. — 30 с.

Гриневич К. [Э.] Раскопки в окрестностях Севастополя / К.Э. Гриневич // Маяк Коммуны. — 1924. — 3 сент. — С. 4.

Гриневич К.Э. Раскопки Гераклеяской экспедиции 1928 г.: предварительный отчет с описанием архитектурного комплекса / К.Э. Гриневич // Крым. — 1928. — № 2 (8), вып. 2. — С. 34—71.

Краеведные учреждения СССР: список обществ и кружков по изучению местного края, музеев и других краеведных организаций. — Л., 1927. — 205 с.

Крымский филиал Института археологии НАН Украины, рукописный фонд, 145, Гераклеяский сборник. Глава III: описание памятников Гераклеяского полуострова / [сост. В.П. Бабенчиков, П.П. Бабенчиков, Н.И. Репников], 1949. — 50 л.

Моисеев Л.А. Следы ирригации, мелиорации и водоснабжения древнего Херсонеса на Гераклеяском полуострове / Л.А. Моисеев // Известия Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. — 1926. — Т. 9. — С. 115—122.

Непомнящий А.А. Профессор Николай Эрнст: страницы истории крымского краеведения / А.А. Непомнящий. — К., 2012. — (Биобиблиография крымоведения, вып. 15).

Старый краевед. Культурный праздник в Крыму и севастопольское краеведение: к окончанию работ Керченской археологической конференции / Старый краевед // Маяк Коммуны. — 1926. — 21 сент. — С. 2.

Стржелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического: к истории древнего землевладения в Крыму / С.Ф. Стржелецкий // Херсонесский сборник / ред. А.С. Башкиров. — Симферополь, 1961. — Вып. 6. — С. 5—247.

Эрнст Н.Л. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921—1930 гг.) / Н.Л. Эрнст // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. — 1931. — Т. 4 (61). — С. 72—92.

А. А. Непомнящий, В. В. Акимченков

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЇВ КРИМУ У 20-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто процес дослідження пам'яток Гераклеяського півострова у 20-ті роки ХХ століття. Здійснена спроба наблизитися до осмислення історичного змісту епохи шляхом виявлення наукових зв'язків столичних та місцевих краєзнавців. Охарактеризовано роль Севастопольського музею краєзнавства і Херсонесського державного історико-археологічного музею у процесі розв'язання проблеми стосовно теорій появи пам'яток матеріальної культури на півострові. Показано причини та зміст конфлікту між науковцями, які досліджували півострів у цей проміжок часу — Л.О. Моисеевим і І.М. Бороздиним.

A. Nepomnyashchy, V. Akimchenkov

FROM THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL ACTIVITY OF MUSEUMS OF CRIMEA IN 20th OF THE XXth CENTURY

The paper is about the process of site studying of Geraklejsky peninsula in 20th years of the XX-th century. The researchers try to define the scientific communications between capital and local regional specialists. The article characterizes the role of the Sevastopol museum and the Hersonessky state archaeological museum in problem solution a concerning the theory of tangible culture sites occurrence in Crimea peninsula. It covers reasons of the conflict between scientists who researched Crimea that years — L.A. Moiseyev and I.N. Borozdiny.

Н. А. Німенко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА СУМЩИНІ
У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
РОМЕНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
У 20-х РОКАХ ХХ ст.

У статті зроблено спробу визначити особливості становлення і розвитку Роменського музею у 20-х роках ХХ ст., внесок М.О.Макаренка і М.М.Семенчика у проведення пам'яткоохоронних досліджень у Посуллі, простежити зародження наукової традиції в окремо взятому регіоні.

К л ю ч о в і с л о в а: історія археології, музейна діяльність, пам'яткоохоронні дослідження, М.О.Макаренко, М.М.Семечик, Роменщина, Посулля.

Протягом останніх десятиліть одним із пріоритетних напрямів розвитку історичної науки стало дослідження регіональної історії. Активізація суспільно-політичного життя країни після здобуття Україною незалежності сприяла формуванню нових підходів до вивчення пам'яток минувшини і підняла на поверхню цілий пласт маловідомих фактів з історії становлення та розвитку культурних і просвітницьких осередків, що формувалися далеко від столиці. Серед таких і Роменський краєзнавчий музей на Сумщині, який у своїй діяльності поєднав дослідницькі і пам'яткоохоронні роботи із пропагандистськими і виховними заходами і став найпотужнішим культурно-освітнім осередком регіону. Одним із пріоритетних напрямів діяльності музею стало обстеження археологічних пам'яток, на які так багате Посулля. Проте, цей аспект його діяльності у фаховій літературі висвітлений недостатньо.

Наприкінці ХХ ст. — напочатку ХХІ ст. з'явилася низка публікацій, які торкаються різних аспектів діяльності Роменського музею. Серед таких на особливу увагу заслуговують матеріали, підготовлені до ювілейної конференції з приводу 70-річчя установа [Вивчення, 1990]. На сторінках видання

зустрічаються публікації, що стосуються історії створення музею, окремих напрямів його діяльності, першого директора М.М.Семенчика і видатного вченого, фактично вчителя останнього — М.О.Макаренка. Діяльність Роменського музею певною мірою знайшла відображення у наукових розвідках, присвячених М.О.Макаренку. Проте, ще залишилося безліч питань, які потребують науково обґрунтованої відповіді.

Мета нашого дослідження — визначити особливості становлення і розвитку Роменського музею у 20-х роках ХХ ст. і внесок його співробітників у проведення пам'яткоохоронних досліджень у Посуллі.

Роменщина надзвичайно цікава своєю історією. Протягом багатьох віків тут мешкали представники різних культур і народностей, які залишили по собі численні пам'ятки матеріальної культури. Наприкінці ХІХ ст. Д.Я.Самоквасов виявив перші кургани на території Роменщини [Самоквасов, 1908]. Із 1901 р. «пагорби» Посулля досліджував тоді ще студент, а згодом — видатний археолог, пам'яткоохоронець, музей- і мистецтвознавець Микола Омелянович Макаренко. Він народився у 1877 р. у с.Москалівка Роменського повіту. Вищу художню та археологічну освіту здобув у Санкт-Петербурзі. Саме там молодий вчений проявив свій талант на ниві досліджень пам'яток старовини, став визнаним авторитетом серед колег, членом багатьох наукових товариств, працював у Ермітажі, займався викладацькою діяльністю. Проте, із року в рік повертався на Роменщину, виявляв і досліджував численні городища і кургани. Узагальнюючи перші результати роботи, М.О.Макаренко зробив припущення,

що вони належать невідомій раніше археологічній культурі, носіями якої були сіверяни [Макаренко, 1902, с. 242]. Таке повідомлення викликало жваву дискусію у наукових колах і подальші дослідження вчений проводив за дорученням Імператорської Археологічної комісії. Так на сторінках поважних фахових видань з'явилися назви багатьох археологічних об'єктів Посулля: Ведмеже, Монастирище, Липове, Ярмолинське, Глинське та ін., дослідження яких продовжилося і у 20-х роках ХХ ст. Завдяки наполегливій праці, професійній інтуїції, великому досвіду і широкій ерудиції вченому вдалося не лише виявити, а й описати пам'ятки невідомої археологічної культури, що отримала назву роменської [Макаренко, 1925, с. 7].

Револьюційні події початку ХХ ст. змінили сталий хід історії. Боротьба за незалежність в Україні сприяла поверненню на батьківщину багатьох діячів науки і культури, які прагнули стати у пригоді молодій державі. Серед таких був і М.О. Макаренко. У цей час у Києві створювалися наукові і пам'яткоохоронні установи, суспільні і громадські організації. Членом багатьох із них став і Микола Омелянович, на той час уже відомий далеко за межами країни вчений-енциклопедист.

Активізація суспільного життя відчувалася і на периферії. Представники різних верств суспільства об'єднувалися з метою дослідження і збереження історичних та культурних пам'яток. Уродженець м. Ромни, художник за освітою Михайло Максимович Семенчик разом із групою ентузіастів (інженерів, художників, вчителів шкіл міста та повіту) у травні 1919 р. створив у Ромнах Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, яке з перших кроків свого існування розпочало активну діяльність по обстеженню, обліку, збиранню та охороні пам'яток минувшини. Одним із перших помітних кроків на шляху становлення Товариства стало перевезення надзвичайно цінної приватної колекції В.Ф. Беспальчева, що зберігалася у його маєтку і складалася із бібліотеки (кілька сот екземплярів книг кінця XVIII — початку XIX ст. російською та іноземними мовами, рукописи), археологічної колекції, колекції культурних речей та кількох сотень негативів (зйомки розкопок, архітектурних споруд, церковних тканин тощо). Також було перевезено частину бібліотеки графа Головкіна-Хвоцинського, що складалася виключно з іноземної літератури кінця XVIII — початку XIX ст. [Німенко, 2006, с. 117]. З метою збереження цих, а також багатьох інших наукових і мистецьких скарбів у січні 1920 р. Товариство звернулося до відділу народної освіти з пропозицією про створення музею. 17 березня 1920 р. на засіданні комісії Роменського повітового відділу народної освіти було ухвалено рішення про створення Роменського народного музею мистецтва, науки і

промисловості (згодом — Роменський окружний музей, краєзнавчий музей) і для розміщення першої експозиції виділено три кімнати. Директором призначено М.М. Семенчика. Під його керівництвом формувалися фонди музею: із покинутих поміщицьких маєтків надходили книги, картини, килими, предмети побуту; з церков і монастирів предмети — культового призначення, які мали історичну і мистецьку цінність. До виконкомів сільських Рад Роменщини були розіслані листи із проханням долучитися до цієї справи. З усіх кінців повіту почали надходити повідомлення про цікаві знахідки, прохання направити спеціаліста з метою визначення музейної цінності того чи іншого предмету [Німенко, 2006, с. 117—118].

Проте, спираючись лише на власний ентузіазм та пам'яткоохоронні циркуляри, що надходили із Полтави, М.М. Семенчик та його колеги навряд чи змогли б створити такий потужний заклад, яким став Роменський окружний музей вже у середині 20-х років. Всебічну допомогу у цьому надав земляк М.О. Макаренко. Вчений постійно привозив, передавав та надсилав різноманітні речі, що згодом ставали експонатами музею. Це, в більшості, твори живопису, порцеляна, книжки, речі декоративно-ужиткового мистецтва. Багато речей через його посередництво надходило від «ліквідаційних» комісій, безпосередньо авторів і власників. Яскравим підтвердженням цього є записи у «Щоденниках роботи Роменського музею»: «Перевезені до музею речі, подарені Макаренком» і довгий список; «Дар Макаренка»; в інвентарній книзі «Живопис»: «К. Брюлов. «Фігура старого в капелюсі». Ескіз. Подаровано музею київським скульптором Б. Козловським через професора-археолога Макаренка»; «Портрет дівчини». Подаровано музею через Макаренка»; «М. Козік. «Жіноча голівка». Етюд. Від Макаренка» [Звагельський, 1990, с. 27]. Збереглися також заяви до «Роменського Народного Музею», приватні листи, з яких видно, яку роль відігравав професор Макаренко у створенні тематичних відділів та поповненні музею експонатами [Граб, 1993, с. 38—39; Звагельський, 1995, с. 37—44]. Виступи на колегіях музейних працівників, на сторінках періодичних видань Роменщини, проведення лекцій для відвідувачів музею тощо сприяли формуванню цілих напрямів у роботі установи, постійно привертала увагу державних і громадських організацій, а також окремих громадян до потреб музею.

Як відомо, на початку 20-х років музеї, не отримуючи державної допомоги, переживали надзвичайні фінансові труднощі. Тож всебічна допомога відомого вченого (в тому числі і матеріальна) була чи не єдиним джерелом виживання молоді установи [Німенко, 2004, с. 263—272]. Запозичивши цей досвід, М.М. Семенчик організував численні виступи і

лекції на підприємствах та в навчальних закладах, в яких він та його колеги розповідали про історію краю та дослідження останніх років, а також проводили екскурсії. Як правило, виступи супроводжувалися фотографіями, зробленими власноруч, а також документами.

Окрім чудової мистецької колекції, що складалася з творів живопису, керамічних і фарфорових виробів, статуй, гравюр тощо, окрему колекцію складали матеріали археологічних досліджень на Роменщині, які проводилися із залученням працівників музею, місцевих мешканців. Так, починаючи з 1920 р., під керівництвом М.О. Макаренка набуває досвіду польових робіт на городищах Монастирище та Ведмеже і М.М. Семенчик, про що свідчать численні записи у «Щоденниках роботи Роменського музею», наукові звіти, публікації, малюнки та фото, зокрема: «в августі 1920 год. были произведены археологические раскопки в с. Медвежем под руководством проф. М.Е. Макаренко. Раскопаны 6 славянских курганов, один киммерийский курган. Были сделаны 2 разреза валов славянского городища. Предметы, найденные при раскопках, помещены в Музей»; «... проведені влітку ц. року [1924] розкопки Роменського городища під кер. проф. М.О. Макаренка» та ін. [Німенко, 2006, с. 119].

Тож, у 1924 р. були продовжені дослідження, розпочаті М.О. Макаренком у попередні роки. 8 серпня 1924 р. на засіданні Археологічного комітету ВУАН вчений детально доповів про результати розкопок городища Монастирища на околиці Ромен, зазначивши, що роботи проводилися частково на кошти Роменського окривконкому (80 крб.), решта була зібрана співробітниками цієї установи «підпискою» (60 крб.) і самим М.О. Макаренком за прочитані лекції «Гробниця Тутанхамона» і «Пам'ятки минулого України» (140 крб.). У НА ІА НАНУ зберігається звіт про розкопки 1924 р. за підписом М.М. Семенчика. Він складається із детального опису робіт, а також фотоматеріалів, зроблених, ймовірно, М.О. Макаренком за участі співробітників музею, оскільки ще у 1922 р. за ініціативи директора при музеї було створено фотолaboratorію. На це вказує й звернення М.М. Семенчика до Окрінспектури, в якому, посилаючись на заяву М.О. Макаренка, він просив виділити кошти, в тому числі на «фотограф. пластини для знімків розкопок» [Німенко, 2005, с. 155—156]. Результати багаторічних досліджень були узагальнені М.О. Макаренком у детальной статті «Городище «Монастирище» [Макаренко, 1925].

Досвід, набутий М.М. Семенчиком у співпраці з відомим вченим, згодом дозволив йому самостійно проводити розкопки. Він очолив археологічний відділ музею, розробив план дослідження Роменщини, згідно з яким протягом 1921—1928 рр. провів кілька експедицій по

виявленню та обстеженню археологічних об'єктів у Посуллі, басейні річок Ромен, Псел, про що свідчать відкриті листи на проведення досліджень, а також звіти М.М. Семенчика та його публікації [Німенко, 2006, с. 119]. У 1924 р. він проводив розкопки на Підгородку (територія сучас. м. Ромни), де виявив три напівземлянки та чотири вогнища, багато виробів та їх фрагментів з кераміки, кістки, заліза. У 1925 р. продовжити дослідження у Посуллі не вдалося через брак фінансування. У березні 1926 р. ВУАК надіслав лист на адресу Роменського музею з метою з'ясувати плани останнього стосовно археологічних та мистецтвознавчих досліджень на поточний рік. Виявилось, що одним із пріоритетних завдань на 1926 р. працівники музею вважали складання археологічної мапи Роменської округи. Для цього планувалося провести «обслідування» усіх археологічних пам'яток. Було розроблено детальний план на 1927—1928 рр., згідно з яким необхідно було дослідити і нанести на мапу городища та кургани Верхнього Посулля і басейнів річок. Протягом двох археологічних сезонів М.М. Семенчику і його колегам вдалося обійти увесь район, зробити безліч фотознімків і надзвичайно скрупульозні плани, які фактично стали продовженням досліджень, розпочатих М.О. Макаренком [Німенко, Звагельський, 2006; Німенко, Звагельський, 2007].

У 1927 р. виникла надзвичайна ситуація. У зв'язку із початком будівництва нової школи у с. Ведмеже Окрінспектура політосвіти запропонувала М.М. Семенчику провести обстеження цієї території на наявність пам'яток археології. Відведене під забудову місце на лівому березі пойми р. Ромен налічувало групу могил, що «уявляють надзвичайно цінні пам'ятники, які ще й досі гаразд не вивчені». Більше того, будівельні траншеї було прокладено безпосередньо через поховання. Надсилаючи до Харківської Крайової комісії охорони пам'яток культури та природи відповідне повідомлення, а копію — до ВУАК, М.М. Семенчик зазначив, що сусідня могила була розкопана у 1920 р. проф. М.О. Макаренком і збагатила науку цікавим археологічним матеріалом (скорченими кістяками (перший в Україні досвід вирізки поховання — Авт.) та орнаментованим посудом).

ВУАК активно долучився до справи збереження унікальних пам'яток. Він звернувся до Роменського ОВК із клопотанням про виділення коштів на проведення археологічних досліджень у Ведмежому і у березні 1928 р. М.О. Макаренко отримав відкритого листа «на право рекогносцировок, розвідок та розкопів могил біля Ведмежого на Роменщині». Але через інші доручення ВУАК вчений не зміг надовго виїхати із Києва і за його клопотанням справу доручили М.М. Семенчику. Проте, у травні 1928 р. М.О. Макаренко навідався до Ромен і оглянув пам'ятку.

Одним із важливих завдань діяльності музею було обстеження та охорона старовинних архітектурних пам'яток. Залишилися численні свідчення щодо мистецтвознавчих досліджень родових маєтків (Затеркевич-Карпинських, Скоропадських та ін.), а також культових споруд (Глинської Миколаєвської, Хоружівської церков і т.д.). Під керівництвом М.М. Семенчика було проведено реєстрацію позамузейних пам'яток, що мали бути взяті під охорону. У 1923 р. до списку було занесено 5 споруд, серед яких собор у Ромнах (1747 р.) і дерев'яна церква у с. Пустовійтівка (1773 р.), а вже у 1926 р. до ВУАК було направлено список пам'яток, що вміщував близько 20 позицій, а також додаткові відомості про невеличкі церкви в сс. Ярмолинці, Москалівка, Коровинці та ін. [Німенко, 2006, с. 119].

У 1927 р. на базі музею М.М. Семенчику, який одночасно був кореспондентом Харківської крайової інспектури охорони пам'яток, вдалося створити окружну комісію охорони пам'яток, яка об'єднала зусилля зацікавлених організацій Роменщини. Тож, спільними зусиллями комісії та інспектури у 1927 р. вдалося взяти на облік 356 монументальних, архітектурних, меморіальних і археологічних пам'яток, причому Наркомпрос УРСР визнав об'єктами республіканського значення 3 археологічних, 17 архітектурних і 7 історико-революційних та меморіальних пам'яток [Нестуля, 1990, с. 12].

Дуже цінним джерелом дослідження історії краю є малюнки, фотодокументи тощо. Збереглися численні матеріали, зроблені М.О. Макаренком під час обстеження археологічних пам'яток Роменщини — схеми, замальовки, знімки. Не дивно, що цю методику фіксування об'єктів використав і його учень М.М. Семенчик. Він залишив по собі безліч фотографій, малюнків, у тому числі карти-схеми археологічних пам'яток, що відтворюють яскраві моменти поїздок їх автора територією краю, дають уявлення про основні напрямки розвитку краєзнавчого руху на Роменщині.

Тож, протягом 20-х років ХХ ст. Роменський музей під керівництвом М.М. Семенчика пройшов довгий шлях — від створення до формування потужного закладу, в якому розвивалися різні напрями діяльності: дослідження археологічних і архітектурних пам'яток, облік і збереження пам'яток історико-культурної спадщини, формування музейних колекцій і поповнення фондів, створення бібліотеки і фотолабораторії, проведення екскурсій і лекцій тощо. Становлення пам'яткоохоронної діяльності проходило під впливом та при безпосередній участі М.О. Макаренка. Одним із пріоритетних напрямів у роботі музею було проведення археологічних досліджень. Пройшовши школу М.О. Макаренка, набувши досвіду польових робіт, М.М. Семенчик за

відсутності фінансування зміг згуртувати навколо себе ентузіастів і фахівців своєї справи, належним чином організувати дослідження низки пам'яток і, що надзвичайно важливо, зафіксувати результати своєї праці. Сьогодні, коли більшість об'єктів втрачена, це (як і роботи М.О. Макаренка) чи не єдине джерело інформації про давнє минуле Посулля. Згодом М.М. Семенчик і сам сприяв археологічним дослідженням на Роменщині, зокрема В.О. Іллінської. Тож, можна казати про певну спадковість наукових традицій, закладених М.О. Макаренком і продовжених його колегами та послідовниками.

Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: тези доп. і повідом. наук.-практ. конф. — Суми-Ромни, 1990. — 84 с.

Граб В. И. Из эпистолярного наследия Н.Е. Макаренко / В.И. Граб, А.Б. Супруненко // Донецкий археологический сборник. — Вып. 3. — Донецк, 1993. — С. 36—45.

Звагельський В.Б. Дослідник історії України М. Макаренко / В.Б. Звагельський // Питання археології Сумщини: матер. наук.-практ. конф. — Суми, 1990. — С. 21—33.

Звагельський В.Б. До історії створення мистецької колекції Роменського краєзнавчого музею / В.Б. Звагельський // Мистецькі осередки Сумщини: історія, колекції, дослідження: матер. наук. конф. — Суми, 1995. — С. 37—44.

Макаренко Н. Письмо в редакцію / Николай Макаренко // Киевская старина. — 1902. — Т. 76, № 3. — Отд. 2. — Март. — С. 242.

Макаренко Николай. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. / Николай Макаренко // Известия императорской Археологической комиссии. — СПб., 1907. — Вып. 22. — С. 38—90.

Макаренко Микола. Городище "Монастирище": [окр. відбиток] / Микола Макаренко. — К., 1925. — 23 с.

Нестуля А.А. Роменский музей и охрана памятников края в довоенное время / А.А. Нестуля // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: тези доп. і повідом. наук.-практ. конф. — Суми-Ромни, 1990. — С. 11—13.

Німенко Н.А. Пам'яткоохоронна діяльність М. О. Макаренка на Сумщині / Н.А. Німенко // Сумська старовина. — 2004. — №№ XIII—XIV. — С. 263—272.

Німенко Н.А. Матеріали до біографії М.О.Макаренка у фонді ВУАК Інституту археології НАН України / Н.А. Німенко // Сумська старовина. — 2005. — №№ XVI—XVII. — С. 149—166.

Німенко Наталія. Становлення пам'яткоохоронної діяльності на Роменщині у 20-ті рр. ХХ ст. (за матеріалами Державного архіву Сумської обл.) / Наталія Німенко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: тези доп. V Міжнар. студент. археол. конф. — Чернівці, 2006. — С. 117—120.

Німенко Н.А. З історії археологічних досліджень у Посуллі в 20-х роках ХХ ст. / Н.А. Німенко,

В.Б. Звагельський // Сумська старовина. — 2006. — №№ XVIII—XIX. — С. 180—206.

Німенко Н.А. З історії археологічних досліджень у Посуллі / Н.А. Німенко, В.Б. Звагельський // Сумська старовина. — 2007. — №№ XXI—XXII. — С. 160—174.

Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д.Я. Самоквасов. — М., 1908.

ного наследия, формирование музейных коллекций, создание библиотеки, фотолаборатории, проведение лекций и экскурсий. Отмечено, что становление памятникоохранной деятельности в регионе произошло под влиянием и при участии Н.Е. Макаренко. Освещен вклад Н.Е. Макаренко и М.М. Семенчика в проведение охранных исследований в Посулье, прослежено зарождение научной традиции в отдельно взятом регионе.

Н. А. Німенко

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА СУМЩИНЕ В КОНТЕКСТЕ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ РОМЕНСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ В 20-х ГОДАХ ХХ ст.

В статье сделана попытка определить особенности становления и развития Роменского музея в 20-х годах ХХ в., продемонстрирован его путь — от создания до развитой структуры, с разными направлениями деятельности: исследование археологических памятников, учет и сохранение историко-культур-

N. Nimenko

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE SUMY REGION IN THE CONTEXT OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF ROMNEY REGIONAL MUSEUM IN 20 YEARS OF THE XX c.

The article defines the development features of the Romensky museum in 20th XX-th century, the contribution of M.O. Makarenko and M.M. Semenychuk in carrying out the site-protection researches in Posulla, it traces the origin of scientific tradition in mentioned region.

С. В. Палиенко

ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИИ В УКРАИНЕ И РОССИИ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ

В статье анализируются публикации по истории археологии в четырех ведущих изданиях Украины и России, на их основе выделяются главные тенденции и проблемы в развитии направления, формулируются рекомендации на будущее.

К л ю ч е в ы е с л о в а: история археологии, историография, тенденции.

По мере развития истории археологии как особого направления науки, появлялись публикации, в которых авторы старались обозначить современное состояние, выделить основные тенденции и наметить актуальные проблемы на ближайшее будущее. К числу таких работ можно отнести, как статью А.А. Формозова, вышедшую в далеком 1975 г. [Формозов, 1975], так и работы И.Л. Тихонова [Тихонов, 2011] и И.В. Тункиной [Тункина, 2011].

Так, И.Л. Тихонов анализирует основные монографии по истории археологии, вышедшие в России, Украине, а также докторские и кандидатские диссертации по данной проблематике, защищенные на постсоветском пространстве с 1947 по 2010 г. В результате автор отмечает, что резкое увеличение количества исследований по данной проблематике в последние два десятилетия, как в отечественной, так и в зарубежной науке, позволяет говорить о своеобразном «историо-графическом буме».

И.В. Тункина также рассматривает проблематику работ по истории археологии, опубликованных в России и Украине за последние два десятилетия. При этом она указывает, что в историографических исследованиях произошел антропологический поворот, в связи

с применением историко-антропологического подхода.

Необходимо согласиться с выводами обоих ученых, но следует обратить внимание, что за кадром осталась динамика становления исследований по истории археологии (за исключением анализа диссертаций в статье И.Л. Тихонова), а также соотношение между тематикой исследований украинских и российских историков археологии. При этом стоит заметить, что сегодня существуют трудности с поступлением книг в библиотеки как внутри обеих стран, так и с международным книгообменом. Издания часто приходят с большим опозданием, если вообще попадают из отдельных региональных центров, что заметно затрудняет их сопоставление. Поэтому автор настоящей статьи, стараясь избежать искажения картины, проводит анализ историографических статей, опубликованных за последние 20 лет в ведущих периодических изданиях России и Украины. Для анализа были взяты центральные журналы — «Российская археология» и «Археологія», а также выпускаемые в Санкт-Петербурге и Львове «Археологические вести» и «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», что позволит адекватно сравнить динамику развития истории археологии в обоих государствах, проанализировать тематическую и хронологическую принадлежность публикаций.

Все историографические публикации по тематике были поделены на категории: 1) персоналии; 2) институциональная история; 3) история исследований; 4) источники и методология, а те в свою очередь на основе хронологии были поделены на подкатегории. В категории «персоналии» дополнительно были выделены подкатегории «юбилей» и